

ЈОАНИКИЈЕ ПАМУЧИНА

ЖИВОТ АЛИ-ПАШЕ
РИЗВАНБЕГОВИЋА СТОЧАНИНА

(ПРИЧАЊЕ САВРЕМЕНИКА И ОЧЕВИЦА)

С руског превели: ВОЈИСЛАВ МАКСИМОВИЋ и ЛУКА ШЕКАРА

ЈОАНИКИЈЕ ПАМУЧИНА

Столац,* најутврђенији од свих градова у Херцеговини, удаљен је шест часова путовања на југ од Мостара. Према предању, на његовом мјесту, још у вријеме српских владара, живјела су четири брата: Љубомир, Стефан, Демун и Војислав и њихова једина сестра Видосава, која је, како се прича, и саградила садашњи Столац. На сјеверу, пола часа хода од њега, налази се мало поље, гдје је та Вида** сахрањена, и по њеном имену то се поље сада зове Видово. Што се тиче њене браће, Љубомир је сахрањен у земљи Љубомирској, повише Требиња, у љубинском кадилуку,*** Војислав — у истом кадилуку, у селу Баничићима, на Војској њиви, четири часа на југ од Стоца; Демун је сахрањен у столачком кадилуку, код села Рицића, два часа на југ од Стоца; а Стефан у селу Брштанику, благајски кадилук, на Стјепан-крсту. И у наше вријеме на свим тим гробовима леже огромни каменови, а на узглављу крстови, високи око 18 педаља. Сва се горе поменута мјеста зову према именима оних који су тамо сахрањени, наиме: Љубомир, Демунов крст, Војска њива, Стјепан-крст и Видово поље.

У граду Стоцу родио се Али-паша Ризванбеговић.¹ Укупно их је било шесторица браће² од истог оца и двије мајке. Мајке су им биле рођене сестре, јер се отац, када му је умрла прва жена, оженио њеном млађом сестром: Мухамедов закон то дозвољава. Од прве жене родио се Мустафа-капетан и Хаџи-бег; од друге Али-паша, Халил-ага, Омер-бег и Дервиш-бег. Тај Дервиш-бег је био бољи човјек од све браће и зато га је, како изгледа, још у младости убио гром на Опешној кули, осам дана хода од Стоца. Када Србину хвале неког Турчина да је добар, тада Србин обично одговара: „Дао Бог да доброг Турчина гром убије!“ То Срби говоре од праве муке, тако их гуши зло од Турака, и они мисле да на цијелом свијету нема ни једног доброг

* Правилни руски облик био би Столец: употребљавамо га у зависном падежу да бисмо избјегли неприкладан и супротан духу језика облик Столаца, у Столаце и слично.

** Вида — женско име, исто што и Видосава.

*** Кадилук — срез, округ, гдје суди кадија, исто што и *нахија*.

¹ О Али-пашин Ризванбеговићу Сточанину види и биљешку бр. 4, уз *Љетопис Херцеговине*.

² Не слажу се подаци о броју браће Али-паше Ризванбеговића.

Турчина. Ове ријечи је често понављао Али-паша пред хришћанима за вријеме своје владавине.

Када им је отац умро, браћа Ризванбеговићи су постали својеволјни, необуздани и започели су међу собом спор око превласти — ко ће управљати столачким кадилуком. Сваки је хтио да буде муселим,^{*} али је млађи брат Омер-бег савладао све и постао столачки муселим.³

Почитељским^{**} кадилуком је у то вријеме управљао Гавран-капетан,⁴ требињским^{***} Хасан-бег Ресулбеговић,⁵ а невесињским^{****} Давуд-бег Реџепашаић.⁶ Требињски Турци⁷ су се страшно били распустили, појавили су се насилници, који су много зла причинили биједним хришћанима, нарочито манастиру Дужи:^{*****} сву манастирску земљу, што је била у Требињском пољу, отели су и на њој сазидали мноштво кућа. Послије таквог насиља, и када је већ понестало снаге да се трпи тлачење, монаси (калуђери) су дошли у Травник босанском везиру и жалили му се на све јаде које трпе од насиља Турака. Везир, саслушавши их, написао је *бујрунгију* (наредбу) и послао је Омер-бегу Ризванбеговићу у Столац, строго наређујући да се сабере велика војска и оде на Требиње да — како боље зна — пребере

* *Муселим*. Тамо гдје се налази кадија, свакако је и муселим, који се у другим мјестима, особито у источној Херцеговини, зове *војвода*. Кадија суди, а муселим извршава његове пресуде. Сада су *муселиме* замијенили *мудири*, срески начелници.

** *Почитељ* — тврђава и град у Херцеговини близу далматинског приморја.

*** *Требиње* — херцеговачки град.

**** *Невесиње* — поље у Херцеговини и град у том пољу.

***** *Дужи* — манастир у Херцеговини.

³ Нису се могли пронаћи потпунији подаци о *Омер-бегу Ризванбеговићу*.

⁴ *Смаил-капетан* или *Гавран-капетан*, један од врло истакнутих херцеговачких првака у првој половини XIX вијека. Дужност капетана обављао у Почитељу. У борби за превласт, 1813. дошао у сукоб с Али-пашом Ризванбеговићем. Умро је 1824. (Хајрудин Турић, *Али-паша Ризванбеговић-Сточевић, херцеговачки везир*, Годишњица Николе Чупића, Београд, 1937, књ. XLVI, стр. 204).

⁵ О *Хасан-бегу Ресулбеговићу* види биљешку бр. 5, уз *Љетопис Херцеговине*.

⁶ *Давуд-бег Реџепашаић*, син Осман-бегов и унук Мехмед-бегов. Осман-бега су звали и *Залом-агом*, према селу Залому код Невесиња, одакле потичу Реџепашаићи. Давуд-бег је био ожењен *Кадиром Дефтедаровић-Ресулбеговић*. Из овог брака је рођен *Лутфи-бег*, звани *Баш-ага*, по коме су његови потомци добили презиме *Башагићи* (Иван Милићевић, *Родослов је Мирзе Сафвета*, Хрватска мисао, Сарајево, 1944, II, 5, стр. 124).

⁷ Назив *Турци* Памучина често употребљава и у случајевима који се очито односе на домаће, муслиманско становништво, тако да је понекад тешко разликовати када је ријеч о странцима, Турцима. Преводиоци су морали задржати термине из изворника, јер би — евентуалним раздвајањем ових појмова — долазило до честих забуна и неразумијевања, па и до неприхватљивих тумачења.

и очисти све требињско зло. Тај, добивши тако строгу наредбу, сакупио је велику војску, ударио на Требиње; све насилнике похватио и подавио а многе повео са собом; монасима повратио ма-настирску земљу, турске куће, на њој саграђене, све сравнио са земљом, и радосно се вратио кући у Столац. За такву Омер-бе-гову смјелост, монаси и требињски хришћани су му остали вјеч-но благодарни и увијек га спомињу.

Године 1813. неке мостарске издајнице оклеветале су мостар-ског управљача и Мостарце код травничког везира да су се то-боже одвојили од цара. Везир је повјеровоа клеветатама, на нај-бржи начин сабрао по Босни и по Херцеговини седам паша са два туга (у овом броју је био и Омер-паша* Ризванбеогвић, му-селим столачки) и многе друге капетане и бегове и с њима по-слао војску на Мостар, а као старјешину над свим упутио је свога ћехаја-пашу (намјесника). Војска је ударила на Мостар, али, по Божијој правди, Мостарци су победили, посјекли мно-го Турака, хришћана** и латина, и тада се све разишло својим путевима. Због овога је везир босански био смијењен: старог су удаљили, а на његово мјесто је постављен други. Мостарци су срочили сузно писмо и преко везира га упутили султану, иска-зујући колико су горких мука претрпјели за Божију правду. Султан је једва разумио садржај писма, одмах наредио босан-ском везиру да казни смрћу све виновнике несреће Мостараца и све саучеснике (то се тицало само старјешина, главара, а сва-како не и цјелокупне војске). Везир је позвао себи све паше, и почастиио их отровом, те су помрли; међу њима су били Омер-паша Ризванбеогвић и Ибрахим-паша Ресулбеогвић,⁸ отац Ха-сан-бега требињског. Говоркало се да је Али-ага Ризванбеогвић писао тајно везиру из Стоца у Травник како би везир уклонио са свијета његовог брата Омер-пашу. „Ако га ти пустиш жива, он неће само узбунити сву Босну и Херцеговину, него ће још много брига причинити и самом султану.” О овоме погледај оп-ширно у „Србско-далматинском магазину” за 1848. годину.⁹

* Он је у то вријеме већ постао паша.

** То јест православних.

⁸ *Ибрахим-паша Ресулбеогвић*, требињски капетан. Заједно са оста-лим капетанима из Босне и Херцеговине кренуо је 1813. на Србију, под па-шом *Деренделијом*, али је ненадно умро у Вучјој Луци код Сарајева. Са-храњен је на Вратнику, гдје му се гроб донедавно налазио. На надгробном нишану стајало је ово: „1229. Ово је датум моје смрти. Ибрахим-паша син Арслан-бегов. Посматраоче мога гроба (Промисли и узми на поуку мој положај) Обратите се на мене једном довом и не мрзи ме (Тако да не за-боравиш када доћеш у мој положај) Након тог знај да је ово датум моје смрти/ Учење ове дове долази у моју корист“ (Мустафа Бусулаџић, *Ре-сулбеогвићи*, Нови бехар, Сарајево, 1937—38, XI, 12, стр. 181).

⁹ Памучина мисли на свој чланак *Почетак доласка грчки владика у Херцеговину* (Србско-далматински магазин за љето 1848. У Задру. Год. XIII, стр. 169—181).

Браћа Омер-пашина (а свега их је било тројица: пошто је Мустафа-капетан умро својом смрћу а Дервиш-бега је убио гром, остали су још Хаџи-бег, Али-ага и Халил-ага) чула су у Стоцу о његовој смрти и почела препирку међу собом о владавини, о томе ко ће управљати столачким кадилуком. Али-ага је остао побједник и истјерао је заувјек Хаџи-бега из Стоца. Овај је побјегао у почитељски кадилук, у село Хутово, у шумовиту планину Жабље, што се налази ниже Попова поља гдје је понор — подземно ушће* ријеке Требишњице. Овдје је Хаџи-бег изградио себи велике куће и једну високу кулу, околу свега је подигао зид и уживао у својој малој тврђави.

Рећи ћу нешто о животу овог човјека.

Околина Хутова је настањена само католицима. Када је Хаџи-бегу био потребан народ да би жео жито, плијевио или радио било шта друго, он је сазивао само дјевојке, и кад се дневни рад завршио, он их је хранио и напијао, затим их приморавао да стану у круг и пјевају, а он их је посматрао. Кад му се каткад нека од њих особито свидјела — он је хватао за руку и одлазио с њом у кулу, и тамо остајао с њом колико му се прохтјело, и радио је све што је пожелио, а затим је из најчеститије куће пробирао момка њене вјере и силом их спајао, без њихове жеље. Некако једном пред зору, млинар је превозио из мељнице брашно поред његове ограде и, заборавивши се, запјевао мало, као: Лијепо ти је рано поранити, умити се и Богу молити! Чувши то, Хаџи-бег је из куле послао слугу да му доведе тог јадног колаара. Кад тај дође, Хаџи-бег започе:

— А шта си ти то тамо викао?

— Зна Бог, мој господару — одговорио је преплашени биједник — ја ништа нисам викао, само сам мало запјевао.

— А! добро — рекао је Хаџи-бег — тамо си пјевао по својој вољи, а сада ћеш овдје залајати по мојој.

И наредио је момцима (слугама) да за шију овом биједнику привезу кучку, да би га она уједала а он давао глас попут псета. На такав начин га је три пута тјерао око све ограде: у првом кругу биједник је лајао као штене, у другом као ловачки пас, а у трећем као велики пас на ланцу.

Ако би се догодило да чује како било који рајетин богато живи, он га је звао и говорио му:

— Кнеже,** дај ми педесет дуката,** врло су ми потребни.

— Али, господару, ја их немам — обично је тај одговарао. — Откуд у мене, јадника, да се нађе толико дуката?

— Онда дај сто, ако је по твојем мало педесет.

— Бог је свједок, у мене, племенити господару, нема ни једнога.

* Понор — јама гдје ријека одлази под земљу.

** Старјешина, главар.

*** Аустријски златник (3 рубља у сребру).

— А ти онда дај сто педесет, кад за тебе и сто изгледа мало.

— Не тражи, господару, ако Бога знаш! У мене, да ме убијеш, нема ни једнога.

— Дај двјеста, да већ не би био незаокружен број!

Јадни хришћанин је видио да је запао у шаке, видио је да се сваки пут од њега тражи више и више, и бојао се да Хаџи-бег још нешто не дода. Престао је на крају одбијати и рекао:

— Даћу ти, господару мој, даћу ти равно двјеста дуката.

Пустили су га, отишао је кући, продавао све што је у њега било и са одређене двије стотине дуката умиривао је Хаџи-бега, иначе га је очекивала мученичка смрт, он би га појео као вук магаре. Послије, када су подобро упознали Хаџи-бега, други му нису отказивали на прву ријеч и давали су колико би затражио. За било који преступ, он је хватало биједног сељака и у љетно доба по најстрашнијој и најжешћој врућини, скинувши га гола, чврсто га је везао конопцима и окретао га лицем сунцу. Намазавши несрећника од главе до ногу медом или киселим млијеком, остављао га је тако цијели дан као непоштедну жртву муха. У цијелом кадилуку он је завео такав страх да су га се бојали више него пакла.

Једном је он ратовао с Црногорцима. На повратку је свратио у манастир Косијерево, који се налази у Херцеговини, у никшићком срезу, у подручју Бањана,* и пољачкао га; све што се нашло у цркви, чираке, паникадила, кандила и кадионице — све је то купио и упутио у Венецију, а отуда су му послали мали топ, који је поставио на својој хутовској кули. Одлазећи из манастира, прошао је преко Корјенића,** и тамо у једне српске жене примијетио сиротицу кћер, коју су звали Госпава. Хаџи-бег је силом отео ову јадницу од њене мајке и узео је за жену, поред постојећих, и дуго, дуго је мучио, да би је на крају насилно потурчио. Много пута је она покушавала да бјежи, но умаћи никако није могла. Једном, скривајући се у једног сељака католика, она му је дала 100 дуката да би је само провео до аустријске границе, одакле је хтјела да бјежи у Црну Гору. Брзо је насилник примијетио њено бјекство, дао се у потјеру и истим трагом је вратио назад, а биједног пратиоца лишио живота.

Ја сам и сâм једном видио тог Хаџи-бега, а гдје и како, о томе је потребно испричати.

У љубинском срезу је земљиште које се зове Попово. Рећи ћу неколико ријечи о томе какав је то крај. Ако, упутивши се из Требиња, поћеш са истока на сјеверозапад, доћи ћеш у врх Поповог поља: погледаш отуда и видиш доље дугу долину; са обје стране дижу се планине, а међу њима змијасто искривљено поље, дужине око осам часова, а на најширем мјесту ширине не

* Бањани (Горњи и Доњи) — земља у Херцеговини која граничи с Црном Гором.

** Корјенићи — у никшићком срезу (у Херцеговини), општина гдје живе хришћани и мухамеданци.

више од пола часа путовања. По том пољу вијугаво промиче ријека Требишњица; на обје њене обале има много дубоких залива, у којима су саграђене воденице, од којих многе могу самљети за један час око сто ока брашна.

По крајевима поља са обје стране, мјестимично заредице, једно уз друго, протегла су се насеља у сљедећем реду. Када са истока дођеш под брдо, тада се са десне стране укаже прво село Туље. У њему живе само хришћани,* подигнута је црква, а манастир Дужи има овдје дивне куће, њиве, винограде и повртњаке; даље је село Мркоњићи, са једном црквом, све насељено хришћанима. Овдје су се родила двојица свештеника: покојни јеромонах Саватије Мркоњић и покојни поп Бошко; оба су то једанаест година учили у Кијевско-Печарској Лаври, и први је био јеромонах у манастиру Завали, а други свештеник у самом селу Мркоњићи; они су помрли у 19. вијеку. Овдје се такође родио и посљедњи српски митрополит херцеговачки, г. Стефан Милутиновић,¹⁰ који је сахрањен у манастиру Дужи: он је умро 1778. године. (Погледај о овоме Србско-далматински магазин за 1849. годину.)¹¹ Село Дријењани, такође с једном црквом, сви његови житељи су православни хришћани. Село Драчево, такође с једном црквом, настањено је такође само хришћанима. Село Дубљани је православно-хришћанско, у њему је једна црква, осим тога има неколико католичких кућа. Величани, село с црквом, насељено је православним хришћанима. Галичићи, село такође насељено хришћанима, али у њему нема цркве, а житељи слушају богослужење заједно с Величанима. Село Струјићи, До и Котези, са житељима православним хришћанима и црквом; овдје има неколико турских и неколико католичких кућа. Село Орашје, житељи православни хришћани, осим неколико мухамеданских и католичких кућа, има цркву. Село Чаваш, осим 2—3 римокатоличке куће, остали житељи су православни. Овдје нема цркве, и служба се обавља у Орашју. То је крајње село са десне стране и од њега даље нема већих насеља.

* То јест, православни.

¹⁰ Стефан Мркоњић Милутиновић се родио у селу Милутиновићима код Требиња, па се према мјесту рођења звао и Милутиновић. Учио је „књигу“ и закалуђерио се у манастиру Дужи. За херцеговачког митрополита изабран је 1763, након смрти Аксентија Јовановића Паликуће. Милутиновић је умро у Дужима 1777, гдје је и сахрањен. О њему, поред осталог, Памучина пише и ово: „Он је понајвише ишао по својој епархији без коња, као простиј калуђер, само би узео штап у руку, а пред њим његов придворниј ђакон с припрћеном торбом на леђима, у којој су потребите ствари за пута ношене; и тако су од села до села апостолски путовали“ (Ј. Памучина: Србљи митрополити херцеговачки и писмо Хилендараца, Србско-далматински магазин за љето 1849. У Задру. Год. XIV, стр. 163—164).

¹¹ Памучина мисли на свој чланак Србљи митрополити херцеговачки и писмо Хилендараца, који је објављен у Србско-далматинском магазину за љето 1849. У Задру. Год. XIV, стр. 161—166.

Сада почињем опет са истока, лијевом страном поља. Село Пољице,* све православни хришћани, и двије цркве, једна поред друге. Заградина је село са такође само православним хришћанима, који одлазе у пољичку цркву зато што немају своје. Даље је село Седлари, с једном црквом, житељи хришћани. Село Грмљани, житељи православни хришћани, који имају властиту цркву. Мухарева Љут, Будим До и Завала су мала насеља, која леже редом, близу манастира Завале, у коме сам и ја подстрижен (закалуђерен), али о томе ће касније бити ријечи. Овдје живе само православни хришћани, који — осим манастира — немају друге цркве. Село Чваљина, житељи православни хришћани, изузимајући три католичке куће, има цркву. Село Равно, житељи католици, који имају парохијску цркву и свога свештеника; а хришћанских домова је само пет, црква се порушила и они одлазе у друге. Село Дреница, чији су житељи православни хришћани, немају властите цркве, а одлазе у село Орашје, насупрот њих, са друге стране поља. Веља Међа, Трнчина и Турковићи, три села која граниче међу собом, насељена католицима, само једна црква у Вељој Међи.

Попово поље се зими покрива водом, и његово пространство постане огромно језеро, по коме, као по мору, уздуж и попримеко, назад и напријед плове велике лађе и превозе с једне на другу страну људе, коње и кола. Врло често се језеро задржава на пољу од октобра до маја, а понекад и до јуна; ако се то деси, онда поље остаје незасијано и тада је за Поповце тешко вријеме; они се разилазе по другим странама да би зарадили за предстојећу нову зиму. Најповољније вријеме за Поповце је ако језеро почне опадати у фебруару, тада они могу засијати пола поља јаром пшеницом, која им даје прекрасан бијели хљоб. Ако, пак, језеро почне опадати у априлу, они тада могу посијати само кукуруз, сијерак (врста проса), просо и црни боб; али при доброј љетини, и од тога усјева, осим домаћина, остане још и за сусједне становнике. Поповци су црномањасте у лицу, средњег или високог раста, окретни, живи и радни. Кад наступе пољски радови, и мушкарци и жене постају подједнако вриједни: они ору, сију, копају земљу, по вртовима саде купус, бијели, црни и шарени боб. У вријеме жетве је такође рад у пуном јеку — опет су сви, од старог до малог, заузети послом: мушкарци, жене и дјевојке. Они жању жито, вежу га у снопове, носе на гумна и врху коњима, воловима, затим развијавају, суше, носе у житнице и тамо сасипају. Свака кућа гаји свилену бубу, од које добија добру свилу и од ње се праве свилене мреже, до 100 лаката дужине, а до једног лакта ширине. При крају Попова поља има мноштво дубоких јама, из којих излазе неке ситне рибе (гаовице). Оне се хране у језеру и последије тако надебљају да се могу пржити на властитом салу.

* У овом селу живи род са надимком Кутузи, који говоре да се у њиховом племену родио славни руски војвода стари кнез Кутузов.

Кад наступи зима, Поповци довлаче у својим чамцима дугачке свилене мреже, бацају их у језерску воду и лове ту масну рибу.

У цијелој Турској Поповци су најбољи каменоресци и градитељи: они подижу градове, манастире, цркве и клешу најдивније надгробне споменике; зато су им и властите куће боље него у другим крајевима; оне су подигнуте од два или три спрата и лијепо сложене од свијетлог камена. Гумна су им изграђена исто тако лијепо, и у самом овом послу заслужују похвалу. Зимом, када се не може радити напољу, многи Поповци чешљају и пуцају вуну, од које ткају одијела и платна. Причају да се један Поповац упутио у Венецију, умотавши се у своју уобичајену вунену одјећу, дошао тамо у фабрику гдје су ткали сомот, заставио се и чудио се како се то ради да је овај сомот с једне стране црвене боје, а са друге није? Ту се десио Венецијанац и упитао:

— Што се ти тако, пријатељу, чудиш сомоту?

— Наравно — одговорио је Поповац — чудим се како то ви радите да сомот излази с једне стране црвене боје, а са друге не!

— Е, пријатељу! — рекао је Венецијанац — није чудо направити сомот мало црвен само са једне стране, а ево што је чудо — на твом одијелу са обје стране је јака црвена боја и, уз то, још с другим влакнима — како се то прави? Одакле си ти?

— Ја сам — одговорио је Поповац — из оне земље гдје зими плове лађе по мору и лове рибу свиленим мрежама, а љети се на мјесту тог мора сије пшеница и друго жито.

Збунивши на тај начин Венецијанца, Поповац је пошао својим путем, а овај је остао зачуђен, и сам је себи говорио: „чудан, заиста, овај човјек, а чудна и његова земља!”

Планине око Попова су сасвим без шуме. Зато се још у поноћ дижу жене и дјевојке, скупе се у селу у гомилу, и заједно одлазе далеко у планину, да би се једва до подне вратиле назад са дрвима. Осим тога, ове су планине голе и камените, па зато Поповци држе врло мало стоке, али имају користи од припремања уловљене рибе, сваки домаћин ухрани по једну добру свињу и добивају јаја од живине. Ту храну, са хљебом, они једу и љети и зими.

Поповци су врло знатижељни и прави ловци на све новости. Чак и када Поповац ради у пољу, он непрестано погледа на све стране — не би ли видио каквог пролазника. И тек што се покаже пролазник, он брзо баца свој посао, притркује му и пита га: „Шта је, буразеру, немаш ли какву новост за мене?”

Раније сам споменуо манастир Завалу, и сада хоћу нешто да кажем о њему, што сам дјелимично чуо од старих људи, а нешто видио својим очима.

* Буразер — брат. По том изразу, који је карактеристичан искључиво за Поповце, ви увијек и свугдје можете препознати становника Поповог поља.

Овај древни манастир саграђен је под једном пећином, на сјеверној страни горњег дијела поља, да се од поља до њега може добацити каменом. Његова је црква једном страном сасвим приљубљена уз пећину, и та страна је уклесана чекићима, а са друге стране на стијенама је подигнут камени свод; али ако се посматра изнутра, изгледа да су обје стране цркве под сводом. Унутрашњост је прекривена живописом. Кров је само са једне стране, а са друге стране, у горњем дијелу, ћелије су сасвим под пећином. Док манастир сав лежи на стијенама, простор око њега је много бољи, тамо гдје је насута земља направљени су мали вртови, у којима се може садити различита зелен. Око манастира је подигнута пространа ограда у којој пасу манастирски коњи и друга стока. Ту расте понешто од дрвећа, нарочито оно које ни зими не губи зеленило, као на примјер клека, чесвина (врста дрвета које је зелено и зими), зеленика и друго. Изнад манастира, под једном пећином, налази се такозвана *испосница* (ћелија у којој посте испосници) и у њој мала локва каменица у коју се са зидова слива вода. Овдје су у старо вријеме живјели пустињаци, и по томе је само мјесто до овог времена задржало овај назив.

Од манастира до аустријске границе према западу има сат хода. На пола пута лежи село Орахов До, у коме живе католици, и у коме се налазе добри манастирски виногради и вински подрум. Трећина земље овог села је манастирска, али је узимају у аренду католици. Изнад овог села, на брду, са сјеверне стране, налази се манастирско село Бјелава, од кога манастиру долази добар приход. Овај манастир скоро у сваком селу има своју земљу; а у почетку, причају, и цијело поље било је манастирско. Али када су Турци покорили Херцеговину, ту земљу су отели манастиру, исто онако као што и сада понешто одузимају.

Путем од манастира ка југу, на пушкомет, а од поља колико човјек може каменом добацити, налази се врло значајна *вјетрена пећина*¹² из које лети дува страшни вјетар, а исто такав се у њу зими враћа. Улаз у њу је тако узак да човјек кроз њега може једва пропузати, а унутра је пак пећина тако пространа да по њој слободно може пролазити коњска запрега. Идући десном страном пећине, 50 или 60 корака од улаза, долазимо до угаоног дијела, гдје се састаје горњи и доњи дио пећине; одозго и одоздо је камени свод, гдје се чује шум као од велике воденице. Ако се пође одавде 20 или 30 корака напријед, дође се до другог мјеста у каменој литици коју човјек високог раста може дотаћи руком. Овдје се јасно чује звук турског добоша. Пође ли се 20—30 корака улијево, долази се до трећег мјеста, нешто изнад онога гдје се чује добош, ту се јасно разлијеже шум млинских жрвњева.

Кроз отвор пећине је скоро немогуће, а ако је могуће онда с великом муком, пронијети ватру, због ужасног вјетра. Међу-

¹² Вјетреница.

тим, у пећини је завјетрина. Запали свијећу и иди с њом слободно као по соби. Овдје се не осјећа ни најмањи вјетар, осим мјеста у облику великог језера, у уском дијелу пећине, а и ту се само по треперењу пламена на свијећи може осјетити лаки вјетрић. Сва снага вјетра сабрала се на улазу у пећину. Ко уђе у пећину љети, а прије никада није улазио, тај, ушавши у њу, може чути те заносне, чудне неке звукове. Избезумљен излази отуда и прича свакоме ко га сретне о свему што је чуо. Турци говоре да су то духови (*цинови*), а и наши неуки су таквог мишљења. Што се мене тиче, ове звукове сам слушао више од 30 пута и, пошто се ја придржавам објашњења која даје физика, мислим да сва та чудеса чини вјетар, који с напором пролази кроз неки тјеснац. Потребно је такође додати да љети, на улазу у пећину, сусрећете увијек један те исти вјетар, а у пећини понекад чујете сва три звука, каткад само два, а временом — чак један; а има времена када се ништа не чује, да би се затим, поново, разлијегала сва три звука.

Сматрам да ће боље од мене о томе просудити природњаци, а ја излазим из пећине, док се други пут у њу не вратим. Изнад пећине, са њене предње стране, види се стари зид, за који се прича да је остатак некадашњег љетниковца оног грчког попа чији је, наводно, потомак Стефан Немања,¹³ краљ српски. Тај поп је владао цијелим овим крајем и пољем, и по њему су почели називати крај и поље— Поповски округ, Попово поље.

Љети у цијелом Поповом пољу нема нигдје текуће воде, осим у близини манастира, на крају поља, гдје избијају четири студена врела која никад не пресахњују. Ево њихових имена: 1) Чваоштик под селом Чваљином, на сјеверу од манастира, на удаљености од пола сата; 2) Бован — под самим манастиром; 3) Лукавац — под вјетреном пећином; 4) Покривеник под сеоцем Мухарева Љут, петнаест минута на исток од манастира.

Сада ћемо опет ући у манастир. Он је врло стар и о његовом подизању Поповци причају да га је, наводно изградио Констан-

¹³ Стефан Немања, родоначелник династије Немањића, рођен 1114 године у Рибници, код данашњег Титограда, као син кнеза Завиде, гдје му је отац живио у изгнанству. Кад се вратио у Рашку, Немања је добио од оца на управу најисточнију област српске државе: Топлицу, доњу долину Ибра, Расину и Реке код Крушевца. Успоставио је чврсте везе са Византијом, којом је владао Манојло Комнин. Водио жестоке борбе с браћом око пријестола. Послије Комнинове смрти, и након измирења с браћом, а у савезу с Мађарима, напао Византију (1183. год.). У времену од 1183. до 1189. проширио Србију према Тимоку, Вардару и Приморју, дефинитивно припојивши Зету. Крај живота провео је као монах, под именом Симеон. Отишао је у Хиландар, гдје му се налазио син Сава (Растко). Умро је у Хиландару 13. II 1200. године. На пријестолу га је наслиједио син Стеван Првовјенчани (В. Ђоровић, *Немања Стеван*, Ст. Станојевић *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, III књига, Загреб, стр. 41—42).

тин Велики,¹⁴ када је овдје са мајком стигао из Рима. Ево те приче: када се Константин са мајком искрцао у селу Слано, у краљевству далматинском, изградио је ту велику цркву (она је сада претворена у фрањевачки самостан). Одатле до Завале има добра два сата хода. Када је он стигао у Завалу и видио побожност мјештана, то је из љубави према њима саградио ову цркву под пећином. А ево зашто је, по причању, ту саградио: на пола пута од манастира ка *Вјетреници* налази се брежуљак Петковица, поред кога пролази пут из Попова поља у Аустрију. По Петковици су и сада разбацани многи стари гробови, на којима леже огромни надгробни каменови, које Херцеговци називају грчки гробови или стећци. И на брежуљку, гдје је мислио подићи цркву, Константин је навече оставио икону Богоматере, из особитог поштовања према пресветој Богородици. Другог дана, ујутро, иконе тамо није било — нађена је горе, под самом пећином, гдје се налази садашњи манастир. То се поновило и други и трећи пут — свако јутро су икону налазили под пећином, и због тога је манастир саграђен на овом мјесту.¹⁵

Све је то, изгледа, преувеличано и невјероватно. Од тога што се овдје говори о Константину нешто се и могло десити. Пре-

¹⁴ *Константин Велики* (Flavius Valerius Constantinus 274—337). римски цар од 306. до 337. Родио се у Нишу, као син Илирца Констанција Хлора, римског војсковође, који је касније, као један од савладара Диоклецијанових, владао у Британији и Галији. Константинова мајка је била Јелена. Након очеве смрти (306. године), британске римске трупе прогласиле су Константина за цара, јер се истакао као храбар ратник. Побједио је остале Диоклецијанове савладаре, заузео је Рим (312. године). Приклонио се хришћанству, па је са царем римског истока Лицинијем, издао у Милану 313. године чувени едикт о слободи хришћанске вјере у цијелој Римској Империји. Пошто је у неколико битака побједио Лицинија, уморио га је у Солуну 324. године, па је завладао цијелим царством. Узео је у своје руке и врховно вођство над црквом, па је организовао и чувени сабор у Nikeји (325. године). Пријестоницу је пренио у Византион, на Босфору. Изградио је 330. нови и велелијепан град и назвао га према своме имену — Константинопољ. На самрти покрстио је своју дјецу и сам примио хришћанство. Због тога га је црква прогласила за свеца, а његову мајку за светицу (Д. Анастасијевић, *Константин Велики*; Ст. Станојевић, *Народна српско-хрватско-словеначка енциклопедија*, II књига, стр. 366—367).

¹⁵ Сличну верзију народног предања о подизању манастира Завале (али и Тврдоша и Добрићева) саопштио је Нићифор Дучић (*Књижевни радови Нићифора Дучића, архимандрита*. Књига I. У Биограду 1891, стр. 6—7).

¹⁶ „*Мавро Орбини*, историк (Дубровник, друга половина XVI ст. — 1614). Опат бенедиктинског самостана на Мљету. Боравио у Италији, гдје су му кнезови од Урбина ставили на располагање своју богату библиотеку. Много је година сабирао грађу за своје историјско дјело (у три дијела) *Il Regno degli Slavi* (Песаро, 1601). Дјело је некритично и непоуздано; само у трећем дијелу има вриједних података (нарочито о српској и босанској историји XIV и XV ст.). Римска курија је дјело осудила; на руски га је превео архиепископ Теофан Прокопович (1722). Величајући Славенство, О. је желио пробудити у својих земљака националну самосвијест и осјећај повезаности с осталим Славенима. Назван је оцем панславистичке мисли“ (*Енциклопедија Лексикографског завода* 5, Загреб, МСМЛХI, стр. 567).

ма тврђењу Мавра Орбинија,¹⁶ био је неки Константин Србин¹⁷ из племена Немањина; он је, можда, и саградио овај манастир, јер су највећим дијелом Немањићи саградили и све остале херцеговачке манастире.¹⁸ Ја још нигдје нисам имао прилике прочитати запис о времену градње манастира Завале, једино што је на манастирском печату овако записано:

Сї пѣутдѣ мѡнастыра завале храма входа прѣстѣпа бѣѣ ш х. сод (271).

И то се ипак не може узети као чврста основа; могло се лако десити да су овдје уписане само стотица, десетица и јединица, а не и хиљада. По моме мишљењу, ако се стави хиљада, добиће се тачно вријеме оснивања манастира Завале.¹⁹

У самом манастиру нема никаквих значајних старина, осим неколико српских рукописа, чији сам каталог саставио.

Што се мене тиче, родио сам се у земљи требињској, у селу Заградаина, 1810. године децембра 13. Јосиф,²⁰ митрополит херце-

Опширне студије о Мавру Орбинију или *Мавру Орбину* написали су др Мирослав Пантић и др Радован Самарџић, које су објављене као предговори књизи: Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Српска књижевна задруга, Београд, 1968, стр. XI—ЦXXXVI.

¹⁷ Према М. Орбинију, *Константин* је био син хумског владара Радослава да Десе и брат Мирослава и Немање (*Краљевство Словена*, стр. 14—15).

¹⁸ Не може се прихватити тврђење да су Немањићи „највећим дијелом“ саградили херцеговачке манастире. У вријеме Ј. Памучине, Херцеговина је имала ове православне манастире: Завалу, Дужи, Житомислиће, Добрићево и Пиву. Стари манастир Успенија Богородице код Требиња, назван *Тврдош*, основан је око 1509, а био је сједиште херцеговачких митрополита. Порушили су га Млечићи 1694. у једном од ратова с Турцима. Изгнани калуђери су се најприје склонили у Херцег-Нови, на млетачко земљиште, а онда су се вратили и обновили парохијалну цркву Св. Пантелејмона, која се налазила у близини порушеног Тврдоша, и основала нови манастир — *Дужи* (В. Петковић, *Требиње*; Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, IV књига, Загреб, 1929, стр. 589—590). Манастир Благовјештења — *Житомислићи*, на Неретви, недалеко од Мостара, подигао је 1563. спахија Милисав (Храбрин) Милорадовић (В. Петковић, *Житомислићи*; Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, I књига, Загреб, стр. 749—750). О настанку манастира *Завале* види биљешку бр. 21, у *Љетопис Херцеговине*. У прегледу старих херцеговачких цркава и манастира, Владимир Ћоровић спомиње цркву Св. Михаила у Требињу и манастир Св. Петра у Чичеву и још неколико неидентификованих богомоља у Требињу и околини из времена прије појаве Турака, али не наводи и године њихове изградње (В. Ћоровић, *Требиње*; Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, IV књига, Загреб, 1929, стр. 588—589).

¹⁹ Подигнут је, највјероватније, у 14. или 15. вијеку, али поуздана датирања потичу тек из 1514. Године 1587. добио је ферман да оправи цркву. Живописан је 1619. Имао је везе и са осталим православним манастирима у Херцеговини, затим са Студеницом и Светом Гором. У њему је сачувано око 30 рукописа из 16. и 17. вијека (Владимир Ћоровић, *Завала*; Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, I књига, стр. 758).

²⁰ О херцеговачком митрополиту *Јосифу* види биљешку бр. 22, у *Љетопис Херцеговине*.

говачки, рукоположио ме за јеромонаха манастира Завале, 1829. године. Тада у манастиру није било других монаха, осим покојног игумана Исаије Шојића и мене, још младог монаха.²¹

Обећао сам причати о Хаџи-бегу Ризванбеговићу, како сам га једном видио. Ево како је то било: Тада је наш манастир био под десетином Ризванбеговића, а како је то била многобројна породица, приходе од десетине дијелили су међу собом, и већ је било познато када је чије вријеме убирања десетине. Године 1830. дошао је ред на Хаџи-бега, и сасвим неочекивано је стигао у Завалу са деветнаест пратилаца, с коњима и псима. Видјевши га, задрхтали смо као овце када угледају нож, али он, примијетивши наш страх, ласкаво рече:

— Видим, калуђери, да сте ме се уплашили. Не треба да ме се бојите, увјеравам вас: са злим људима и сâм сам зао; али сам према добрима добар, и ако бисте ви дошли мени, примио бих вас не може бити боље.

Мало смо се развеселили када смо чули ове ријечи, и смјестили смо га како смо најбоље могли. Био сам тада још млад монах, без бркова и браде. Навече, видјевши ме боље, Хаџи-бег је започео овакав разговор:

— Реци ми, *младићу*, колико имаш година, гдје си се родио и ко су ти отац и мајка?

— Имам, господару, двадесет година — одговорио сам. — Родио сам се у селу Заградина, требињска околина, отац ми је Стефан Памучина, а мајци је име Сара.

— Чуо сам да су све Памучине поуздани и вјерни поданици (раја) царева. Но, јадниче, желио бих знати шта ти овдје радиш? Јеси ли *ђак*, шта ли?

— Не, ја сам калуђер (монах), а не *ђак*.

— Е, до сада ја нисам сусрео калуђера не само без браде него чак и без бркова. Жао ми је што си ти тако млад постао калуђер, а ниси се оженио, остао си као бесплодно дрво, и страшно ћеш одговарати пред Богом зато што си намјерно уништио људску природу.

— Моје срце је тражило да се покаљуђерим и да се никада не оженим, значи, Бог ме неће за то казнити. Напротив, ако добро завршим жртву коју сам започео, он ће ме брже помиловати.

— Читаш ли ти добро јеванђеље и разумијеш ли све што се у њему говори?

— И читам и разумијем боље од неких других.

— То ми је врло драго, утолико више што ћеш ти ујутро поћи са мношћом у вјетрену пећину, да чујемо дивне тамошње звукове, које до сада нисам чуо а знам о њима по причању. Устани ујутро раније, узми из цркве подоста воштаних свијећа, припреми и других свијећа, и тада ћемо поћи у пећину.

²¹ Сличне податке о себи Памучина је саопштио и у *Животопису Серафима Шолаје* (Србско-далматински магацин за 1869, стр. 169).

Другог дана ујутро припремио сам, по његовој наредби, све што је потребно. Заједно смо се упутили и ушли у пећину, и имали смо прилику да с уживањем чујемо сва три звука. Чувши их, он се необично уплашио, промијенио се чак у лицу и грозно викнуо на Турке да нико од њих не смије ништа узети из пећине и да се сви моле Богу. Приметио сам да сваки од њих шапатом непрестано понавља: Аллах, ил — аллах! Затим смо пошли све десном страном пећине, ишли око три сата и непрестано мислили како ћемо се дочепати њеног краја, а њега није било. Приметио сам да нам неће дотећи свијећа и зато сам савјетовао да се вратимо истим путем ка излазу. У пећини смо провели око шест сати, и пут по помрчини, по влажном тлу, тако нас је измучио да смо једва корачали. У пећини смо понегдје видјели сасвим мало воде, а угледали смо и једно прилично велико језеро, да би се преко њега једва могло пребацити каменом. Са свијећом у рукама пажљиво сам га разгледао и видио да није дубоко, а постало је од топле воде која капље и слива се у удубљење. Тамо смо наишли на различите облике који, по моме мишљењу, настају од окамењених капљица, али Турци мисле друкчије о њима и тумаче их сасвим друкчије.

Из пећине смо се упутили према манастиру, и Хаџи-бег је поново са мном започео разговор.

— Шта је, калуђеру — упита он — уплашиле су те воденице, они жрвњеви и добош?

— Чега бих се бојао, господару, кад овдје нема ничега, живог ни духовног ни тјелесног: то је само вјетар, који, пролазећи кроз неки уски отвор чини сва та чудеса, а људи то не схватају и диве се.

Хаџи-бег ме је оштро погледао, очи су му закрвавиле, и љутито је проговорио:

— Умукни, невјерниче (каурине), или ће ти глава овог трена одлетјети с рамена. Ти си се хвалио да добро разумијеш оно што пише у јеванђељу, а ја ти кажем да ти ништа не знаш, ти си потпун безбожник. Ако не знаш шта причаш, научићу те како ћеш говорити о томе што смо чули. Није то вјетар, *влаху*,* то је војска духова. Млин меље пшеницу за старјешину, жрвњеви — обично жито за млађе, а бубањ удара када се они састају да једу и пију. Запамти све то и тако свакоме причај, иначе ћеш платити главом!

Када сам видио да су у зликовца закрвавиле очи, и да се, гледајући ме, ухватио за сабљу, сјетио сам се да сам и прије слушао често о њему као о злом човјеку — тада ми је смртни страх обузео душу.

При одласку смо му дали његов дио прихода, али је он подијелио манастирској дјечи оно што је добио, и отишао похваливши наш дочек. Ја никада у животу нисам срео тако злог и жешћег човјека, али смо га се лако трсили.

* Погрдан назив за хришћанина.

Нека он иде својим путем, а ми се вратимо у Столац. Када је постао столачки старјешина, Али-ага Ризванбеговић је убрзо повео рат са сусједом Гавран-капетаном, из Почитеља, с којим је стално био у сукобу, проливајући ријеке крви. Године 1829, уз помоћ Хасан-бега Ресулбеговића из Требиња, он је до ногу потукао и побиједио Гавран-капетана, отео му Храсно, Габелу и Дубраву; при томе му је припао и манастир Житомислићи у округу столачком, који је много страдао од пакосног Гаврана. Тада се Али-ага прогласио за главног муселима Херцеговине. Године 1831. султан²² је објавио хатишериф и послао га босанском везиру Намику Али-паши,²³ да би у Босни и Херцеговини завео танзимат и нуфус.* Везир је одмах разаслао татаре** по Босни и Херцеговини, све муселиме сазвао у Травник и прочитао шта цар наређује. Само пет муселима херцеговачких пристали су на страну цара, а то су били: Али-ага столачки, Хасан-бег требињски, Смаил-ага Ченгић,²⁴ Баш-ага Реџепашаић²⁵ невесињски, и капетан љубушки.²⁶ А Босанци, када су то видјели, нису пристали са њима, него су отишли на другу страну и почели подстрекивати друге Турке да ударе истовремено и на везира и на Херцеговце и све их побију. Досјетивши се томе, Херцеговци су, хвала Боже на брзим ногама, једва склонили главе у куће, а и сам везир је једва здрав умакао, бјежећи главом без обзира преко границе у Аустрију. Везир је пројуррио преко Далмације и зауставио се да одахне у Метковићима. Ту су га сустигла петорица херцеговачких муселима и допратили га у столачку тврђаву. После тога, сви босански Турци дигли су се на оружје и одмах из своје средине изабрали самовољно за везира Хусеин-капетана Градашчевића,²⁷ који је сакупио силну војску и с њом пошао на Сарајево. Ту је он чуо да се Намик-паша докопао Стоца, и одмах је послао дио војске за Турхан-бегом²⁸ Сарајлијом, преко Загорја и Невесиња, право на Столац и наредио им да ухвате везира и пет муселима, или да их убију. Осим тога, наредио је да узбуне још и херцеговачке Турке да би се и они латили оружја. Турхан-бег је с војском прошао Загорје, дошао до Брњца на граници невесињског округа, и ту се улогорио.

* Попис народа.

** Курир — гласник.

²² Махмуд II (види биљешку бр. 3, уз *Љетопис Херцеговине*).

²³ О Намику Али-паши види биљешку бр. 8, уз *Љетопис Херцеговине*.

²⁴ О Смаил-аги Ченгићу види биљешку бр. 7, уз *Љетопис Херцеговине*.

²⁵ О Баш-аги Реџепашаићу види биљешку бр. 6, уз *Љетопис Херцеговине*.

²⁶ Капетан љубушки је Али-бег Пашић Љубушак (види биљешку бр. 44, уз *Љетопис Херцеговине*).

²⁷ О Хусеин-капетану Градашчевићу види биљешку бр. 14, уз *Љетопис Херцеговине*.

²⁸ О Турхан-бегу види биљешку бр. 16, уз *Љетопис Херцеговине*.

Чувши за ово, везир, Али-ага, Хасан-бег, Смаил-ага, Баш-ага и љубушки капетан, сваки у свом округу, што је могуће брже сакупили су приличан број младића из редова раје, а везир је уз то послао 200 својих коњаника, и та херцеговачка војска такође се сакупила на Брњцу и улогорила се насупрот босанској. Од херцеговачких Турака ниједан није хтио поћи у ту војску. Када је свануо дан одређен за бој, Турхан-бег је стао међу своју војску бодрећи је овим ријечима:

— Браћо Турци! Ми ћемо се сада потући с *власима*. Сами видите да међу њима нема ниједног брата Турчина, а све сами ђаури: овај столачки везир је ђаур, и петорица муселима су ђаури. У Стамболу нема цара Туракâ — њима влада и наређује нечастиви московски ђаур. Сада ви, за турску вјеру и за пророка Мухамеда, убијајте једним хицем по десет влаха. Ко од вас погине биће мученик (шехит); ко убија ђауре постаје херој (газија).

А са херцеговачке стране Хасан-бег, подстичући рају на храброст, говорио је:

— Рајо, за часни крст и за св. Јована, смјело туците једним хицем по десетину непријатеља. То и нису Турци него свиње и царски одметници. Зато ће вам наш честити цар опростити харач и ви ћете постати равноправни с Турцима. Ха, напријед, рајо, за часни крст!

И војске су се сусреле и сукобиле обасипајући једна другу жестоком ватром. Само што су хришћани забрујали говорећи: „У! бјеже Босанци! Гледај, какви јунаци бјеже!” — Босанци из првих редова помислили су да бјеже они задњи, а задњи су мислили да први одступају. И мислећи тако једни о другима, окренули су плећа и побјегли. За њима су навалили Херцеговци и многе побили, одсјекли многе главе, узели Турхан-бегов чадор, отели топ, мноштво коња, оружја, сву комору, и намирнице и муницију. Ту су убили и бега Танковића, фочанског муселима, који је био дошао с Фочацима да помогне Босанцима. Тада су се Босанци, потучени до ногу, разишли својим кућама, а Херцеговци су се са великим бројем заробљених вратили назад са шенлуком и веселим пјесмама. Петорица муселима вратили су се везиру у Столац са славом побједника.

Чувши о овоме, султан Махмуд написао је Намик-паши да, којим хоће путем, дође преко Херцеговине у Скадар (Скутари). Тако је он те године и отишао из Стоца, а пратили су га муселими преко Гацка, Пиве, Дробњака, Шаранаца и Колашина. Он се упутио у Скадар, а муселими сваки својој кући. Махмуд-паша,²⁹ са тридесет хиљада низама (регуларна војска), налазио се у то вријеме у Битољу (Монастир). Хасан-бег требињски, док је био на путу кући, вратио се, преко Дубровника (Рагуза), морем

²⁹ О *Мехмед-паши* или *Кара-Мехмед-паши* види биљешку бр. 13 и 14, уз *Љетопис Херцеговине*.

право Махмуд-паши да се посавјетује с њим како да се убудуће понаша према Босанцима. У то вријеме мостарски муселим је био Осман-бег Пашалија, из Курдистана, и њему је наредио Хусеин-капетан да подигне Мостарце и да с њима иде на Ипек (Пећ), гдје је раније била Српска патријаршија, и да покори тај град, зато што је био на старни цара. Осман-бег се с војском про-био кроз Херцеговину, ударио на Пећане, покорио их, починио сијасет невоља, и опет се вратио у Мостар. Сада је велики дио војске, са Тимаријом из Травника, Хусеин-капетан послао против Али-аге, под Столац. Војска надире ка Мостару, подиже са собом и Мостарце, узима топове и велику прангију; побуњују се Херцеговци из Благаја (градић недалеко од Мостара), устају и остали херцеговачки Турци, водећи са собом и рају, и све се то обара на Столац. Љубушки капетан бјежи у Макарску (невелики приморски градић у Далмацији), Смаил-ага Ченгић у Никшић, на црногорску границу, Баш-ага невесињски са својим и Хасан-беговим људима — у Дубровник. У то вријеме и ми смо држали цареву страну: мој игуман Исаија Шојић и ја, игуман манастира Дужи Партеније Перовић³⁰ и његов јеромонах Христифор Зотовић,³¹ затим из Попова три латинска свештеника: дон Видоје Маслаћ, дон Андрија Грило и дон Никола Мрше,³² као и многи хришћански* и латински кнезови. Сви смо ми, заједно с Турцима, побјегли у Дубровник. Зато смо се надали да ћемо и ми добити од султана било какво признање.

Тада се сва та огромна сила сручила на Али-пашу у Стоцу. Он се није могао одупријети таквој сили, сакупио је све своје људе и затворио се с њима у столачку тврђаву, октобра 15-ог 1831. године. Непријатељ је опколио град са све четири стране, покушавао је јурише и нападе, у чему се особито истицао Али-агин брат, Хаџи-бег, али све је било узалуд: тврђава је била тврда и снабђевена свим нужним, и сва њихова упињања нису ништа могла учинити тврђави, чак ни пера од ње одбити. А око тврђаве страшно су страдали од адске ватре са утврђења, убијених и рањених било је мноштво. Пошто су непријатељи увидјели да силом ништа не могу учинити, повукли су се испод зи-

* То јест православних.

³⁰ *Партеније Перовић*, родом из села Горице код Требиња. За игумана манастира Дужи изабран је 1812. „Био је врло енергичан, и мудро је управљао манастиром до своје смрти, 1844. године. Докупио је манастиру земаља, засадио винограде и саградио три ћелије. Ну, и он је претрпио у животу доста муке и невоље од Турака“ (*Књижевни радови Нићифора Дучића, архимандрита. Књига I. У Биограду 1891, стр. 39—40*).

³¹ *Христифор Зотовић*, рођен у селу Љубомиру, недалеко од Требиња, у старој породици, која је дала више свештеника. Био је добар зналац црквеног типика и дивно је појао у цркви. Године 1844. изабран је за игумана манастира Дужи, наслиједивши Партенија Перовића. Зотовић је умро 1849 (Нићифор Дучић, нав. дјело, стр. 41—44).

³² О овим католичким свештеницима нису се могли наћи потпунији подаци.

дина, надајући се да ће опсадом исцрпити тврђаву. На Савинској узди — тако се назива брежуљак на сјеверној страни Стоца — направили су редут, поставили на њему топове и прангију и отуда су нанијели велику штету тврђави, али и тврђава, разумије се, није остала дужна. Довикивали су Али-агу хришћанским именима и ругали му се овако:

— Еј, Лука,* Панто, Видаче!

Говорили су му:

— Изиђи мало из тврђаве! Потурчи се и предај се браћи Турцима. Баци, несрећниче, проклето тијесно одијело у коме Турчин не смије да помиње и слави Бога, које ни један свети није носио.

А он им је на то одговарао:

— Ви већ нисте Турци, него царски издајници, све је у вас самовоља, чак и везир. На вама лежи царско проклетство, што вјенчајете, није вјенчано, ако се ко роди — неће бити Турчин. Боље би вам било да идете кућама, оставите се ратовања с царем, то ће се лоше завршити.

Хасан-бег се, међутим, заузимао код султана, и успио је да султан награди Али-агу и отпреми му по татарину ферман којим га поставља за пашу са два туга.** Хасан-бег се вратио преко Дубровника, а послѣје њега, усред зиме, татарин је, преко Дробњака и доње Херцеговине, дотрчао до Стоца. Али-агини пријатељи су га ноћу, између стража, пропустили у град. Добивши од цара такву милост, Али-ага је одмах прочитао ферман, учинио весеље и прогласио себе пашом; затим је татарина обасуо даровима и отпустио га. Гатачки Турци су дочули да се татарин пробио до Стоца и поручили су дробњачком војводи Караџићу³³ да га убије када се буде враћао из Стоца. Војвода га је стигао, убио и узео све што је у њега било. Тада је Махмуд-паша хтио да проведе низаме из Битоља и преко Црне Горе прође са њима у Херцеговину и Босну, али му је црногорски владика Петар II

* За Турчина ништа није тако увредљиво као кад га назову презреним хришћанским именом.

** Знак пашинског достојанства.

³³ Шујо Караџић, родио се око 1779. године у селу Петници у Дробњацима, као син дробњачког војводе Стојана Караџића. Шујо се истакао јунаштвом 1805. за вријеме похода Сулејман-паше Скопљака, када је погинуо и Шујов отац Стојан. Након овог пораза Дробњака, Шујо је побјегао са осталим дробњачким вођама у Морачу, гдје је остао све до закључења мира. Године 1809, са групом дробњачких и херцеговачких кнезова и првака, Шујо је ишао у Србију и сусрео се с Карађорђем, који му је поклолио нож. За вријеме похода паше Миљевине на Дробњак 1816, Шујо је успјешно одолијевао дугој опсади своје куле и није се предао Турцима. Одржавао је пријатељске односе с владиком Петром II Петровићем Његошем, нарочито послѣје битке на Грахову (1838), па је тајно ишао на Цетиње. У убиству Смаил-аге Ченгића, Шујо је имао једну од значајнијих улога. Умро је 1858. у својој кули у Петници, гдје је и сахрањен (Милутин Т. Томић, *Биографије главнијех саучесника у погибији Смаил-аге Ченгића*, Годишњица Николе Чупића, Београд, 1911, књ. XXX, стр. 122—134).

Петровић забранио пролаз кроз Црну Гору, а велики дио пута низами не би могли прећи зими. Није било друге — требало је чекати долазак прољећа. Столачки Турци који су били ван тврђаве, једни што им је дотужила туђа војска, а други што сами нису хтјели да ратују против цара, тајно су ушли Али-паши у тврђаву и говорили му да је непријатељска војска, што од глади, што од хладноће, сасвим ослабила и само чека погодан моменат да побјегне. Он може отворити тврђаву и само са њима напасти предстражу и растјерати је. Тако су се договорили и утврдили шта треба да чине.

Била је ноћ између 26. и 27. фебруара 1832. године. Али-паша је отворио тврђаву и одмах послао своје људе да ударе на кућу коју је заузео његов брат Хаџи-бег, који је у то вријеме засјео пред вратима тврђаве у Узуновића сокаку. Они су за трен дотрчали до Хаџи-бегове куће, напали и побили из пушака сву стражу, затим провалили унутра и побили слуге. Најзад су улетјели и у његову собу и убили Хаџи-бега: девет куршума зарило се у њега, али је он још дисао када му је пришао Али-паша. Видјевши га свега у ранама, рекао је:

— Јадни Хаџи! Шта је то с тобом било? Као да те коза избола роговима!

Одмах након тога Хаџи-бег је испустио душу; сахранили су га, покопали су такође и све Турке што су с њим погинули.³⁴

Послије тога је Али-паша са својим људима пошао у *касабу* (град)* и наредио телалу да иде улицама и виче: „Чујте, добри људи и ви рајо! Ево шта говори господар Али-паша Ризванбеговић: ко је на царској страни, нека истог часа потрчи паши у касабу.” И нагрнули су тада њему сви столачки Турци и сва раја из касабе, и сва раја што је била у рату. Сви су чекали и мислили да ће их честити** цар одбранили од свих зала која су свуда трпјели. И, када су се сви скупили пред пашом, он им је почео говорити:

— Одлазите сваки својој кући, преобуците се, одахните мало, снабдите се храном и одмах идите у Невесињско поље. Ми прогонимо отуда Мостарце, који су заузели то мјесто, а остаћемо тамо до шарања јаја (није хтио да каже: до Васкрса, да се овом ријечју не оскрнави) и дочекаћемо Махмуд-пашу са низамима, да бисмо заједно прогонили царске одметнике и искоријенили их чиме год стигнемо: топовима, пушкама, сабљама, ножевима, камењем, кољем, а на крају свега — ферманима, док их потпуно не сатаремо. Идите добро и здраво кућама!

* Супротна страна града, то јест тврђаве.

** Честити, то јест поштени, стални епитет за цара у Херцеговаца и Босанаца.

³⁴ О погибији Хаџи-бега Ризванбеговића види биљешку бр. 12, уз *Љетопис Херцеговине*.

Ту им је он подијелио нешто пара и додао:

— Ви, рајо, од сада ћете за своје услуге бити равноправни с Турцима: таква је воља честитог падишаха.

Слушајући ове пашине ријечи, испунили су се радошћу и пјевајући и веселећи се разилазили су се кућама. Све се то догодило на Тодорову суботу, прве недјеље великог поста.

Када су то добро разабрали војни заповједник Тимарија и његови најближи Турци, увидјели су да у њиховој војсци има издајника, издаја је што је Али-паша изишао из тврђаве, Хаџи-бег погинуо и што су столачки Турци и сва раја прешли на страну Али-паше. Узбунили су се, преплашили, окренули леђа и сви побјегли у Мостар, а на Савинској узди оставили су и топове и прангију. Истога дана, Али-пашини људи су их свукли са редута и одвезли их у тврђаву. Тада смо се и ми калуђери вратили из Дубровника у свој манастир, а Хасан-бег и Баш-ага су са својим људима још прије нас напустили Дубровник и преко Грахова повукли се у Бањане, гдје су се састали са Смаил-агом Ченгићем.

Када се пронио глас о томе шта се збило у Стоцу, то је још више окупило бањанску и рудинску рају, здружили су се с Али-пашом и сви пошли у Невесињско поље. Из невестињске касабе истјерали су Мостарце и сами се ту улогорили, чувајући се Босанаца. У исто вријеме, Осман-бег, муселим мостарски, бојећи се да мостарска раја не узмакне од њега, хтио је да је застраши у почетку: ухватио је једног од највиђенијих Мостараца, младића Алексу Милићевића, и објесио га у близини куће Јована Мрава! Хусеин-капетан са Босанцима, бојећи се султанове освете и желећи да се ослободи Али-паше, опет је сакупио 12 000 одабраних војника и повјерио их Златару³⁵ (Сарајлији). Војска је дошла до Невесиња средином априла. Али-паша је видио да ту силу не може одбити у отвореном боју. Он је изабрао највјернију младеж од раје и Турака, сву осталу војску распустио кућама, заузео столачку тврђаву и поново се затворио у њу. Смаил-ага, Хасан-бег и Баш-ага опет су се склонили у рудинске планине. Златар са Босанцима видио је да се Али-паша опет затворио у столачку тврђаву, вратио је војску из Невесиња кроз Дабар и ударио на Столац. Он га је опколио и отворио по њему

³⁵ *Мустафа-ага или Мујага Златар или Златаревић* остао је до краја уз Хусеин-капетана Градашчевића. Кад је постао везир, Хусеин-капетан га је именовано за сарајевског муселима (1831). С јаком војском разбио је код Невесиња Жерцеговце. Након пораза Градашчевићевог покрета, Златар је побјегао у Славонију, а онда је заједно с Хусеин-капетаном и Али-пашом Фидахићем отишао у Цариград, одакле је отјеран у прогонство у Малу Азију. Након прогонства, вратио се у Сарајево. Умро је 29. II 1863. и укопан је у гробљу код џамије у Мједеници. Златари су иначе поријеклом из трновске нахије. *Мустафа-агин отац звао се Хусеин, а дјед Хасан (Владислав Скорић, Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације, Сарајево, 1937, стр. 186).*

жестоку ватру, али су из града одговорили још жешћом. Босанци су се ругали паши и псовали га, вичући:

— Излази, ђубре, из царске тврђаве! Излази, свињо, излази, Панто! . . .

А он је понављао једно те исто:

— Оставите ви нека царски човјек сједи у царској тврђави, а добро би било када бисте били свиње: појели би вас власи,* већ сте ви пси. Што ви мене називате Пантом? Тај Панто ће вам показати ко је он!

Херцеговачки Турци су се поново латили оружја, подржавајући Босанце, нарочито Мостарци, Љубушаци и Почитељци.

Пошто су се Турци побунили и закрвили, то смо и ми монаси, побјегли из манастира старим путем у Дубровник.

Међутим, кроз неколико дана дознали смо да је Махмуд-паша са 30 000 низама већ давно прокрчио себи пут у Босну. Босанци су га дочекали код Вучитрна, под Бањском и код Пријепоља, али су свуда били разбијени. Најзад га је на Палама, четири сата од Сарајева, сусрео лично Хусеин-капетан са својом многобројном босанском силом. Овдје се одиграо крвави бој, али су низами и ту надјачали и растјерали непријатеље. Босанци су се распршили као кокошке од јастреба, а Хусеин-капетан са старјешинама спасио се бјекством у Аустрију. На тај начин је Махмуд-паша без сметњи ушао у Сарајево. Сарајлије су у то вријеме отпремиле татарина Златару, под Столац, описали све шта је и како било и савјетовали му да распусти војску и да са старјешинама склони главу у Аустрију. А мостарски владика Јосиф тајно је писмом обавијестио Али-пашу у тврђави о свему што се дешава у Босни. Међутим, Златар је изазвао Али-пашу из тврђаве, „на Божију вјеру”.** Они су се видјели, разговарали, и Златар је измолио да Али-пашини људи не ометају његову војску да се мирно разиђе кућама. Тако је све то и било, и Босанци и Херцеговци су се разишли без сметњи.

Али-паша је сакупио своје младиће и пошао у Сарајево Махмуд-паши. Махмуд-паша му је показао султанову наредбу, из које се видјело да га султан зове у Цариград и дарује га везирством. Тако је он и отишао у Цариград и по султановом захтјеву повео је са собом много Турака из Босне и Херцеговине. Ми смо се у то вријеме опет вратили из Дубровника у свој манастир са великом свечаношћу, попут каквих побједника или пак царских љубимаца. Наш манастир Завала био је сасвим порушен и ми смо измолили од Хасан-бега да нам добави из Сарајева бујрун-тију (писмену дозволу Махмуд-паше). Тада смо прекрили цркву, обновили ћелије, проширили двориште и саградили изван манастира кућу за Турке, за кметове (земљораднике — арендаторе), једно велико здање у Петковици; у Ораховом Долу прекри-

* Хришћани.

** То јест на ријеч.

ли смо вински подрум и изнова засадили виноград. Када се рат завршио, Махмуд-паша је послао у Мостар свога мухурдара* да буде муселим и пази на сву Херцеговину. Тек што је овај мухурдар стигао на свој положај, одмах је показао своју строгост против Турака и двојици од њих, Шипковићу и Влаховићу, убрзо је одрубио главу и тако се с њима обрачунао. Владика Јосиф и мостарски хришћани дошли су у Сарајево Махмуд-везиру и измолили од њега ферман да поново прошире цркву. Када је ферман био добивен, ми смо порушили стару цркву, ископали темеље за нову и почели припремати све што је било потребно за изградњу.

Међутим, Али-паша се јавио султану у Цариград и он га је примио с великом почашћу. Тада је започео рат између султана и Мехмед-Алије.³⁶ У Анадолији, у Иконији, египатском војском командовао је Ибрахим-паша,³⁷ а султанском — садразам³⁸ (велики везир).** Султан је заповједио, и Али-паша је с Босанцима кренуо у помоћ садразму.³⁹ Када су се сударили, султанска војска је издала и прешла на страну Египћана; садразам је пао у плијен Ибрахим-паше. Многи Босанци и Херцеговци су такође издали цара и Али-пашу и пребјегли Египћанима; али је Али-паша, не гледајући на то, дошао до садразмових шатора, напао са својим људима, отео и шаторе, и топове, и оружје и комо ру, једном ријечју, све што се нашло вриједно, и са свим се тим упутио право султану у Цариград.*** Видјевши такву његову вјерност, султан је удвостручио своју милост и предложио му да буде везир гдје хоће. Захваливши се султану за све милости, Али-паша га је замолио само да одијели Херцеговину од Босне и да му у Херцеговини да насљедно управљање. Султан се с тим радо сагласио, отцијепио је Херцеговину од Босне (до тог времена, под Турцима, оне су увијек биле сједињене), именовано га везиром и додао му још титулу „непобједиви“ (галиб).

Поставши херцеговачки везир, Али-паша је обавијестио Хасан-бега да га именује за свога кајмекама, и наредио му да се врати у Требиње и заузме раније мјесто. Тада је Махмуд-паша опозвао свога мухурдара и вратио га у Сарајево. Мостарски хришћани су од свег срца жалили због његовог одласка, прво, због тога што је он обезглавио побуњене Турке, а друго, што су хтјели да почну изградњу храма. Мухурдар је тако отишао, а стигао Хасан-бег, и у сусрет су му изишли прво Турци, а за њима

* Чувар печата.

** Мени се чини да је то био Решид-паша.

*** Више сам пута о овоме слушао када је у мом присуству Али-паша причао нашем владици како је и шта било.

³⁶ О Мехмеду Алији види биљешку бр. 19, уз *Љетопис Херцеговине*.

³⁷ Види биљешку бр. 20, уз *Љетопис Херцеговине*.

³⁸ Садразам је био *Мехмед Решид-паша* (види биљешку бр. 20, уз *Љетопис Херцеговине*).

³⁹ Види биљешку бр. 21, уз *Љетопис Херцеговине*.

хришћани. Када су Турци видјели да и хришћани иду Хасан-бегу, договорили су дјечурлију да се на њих бацају камењем, и многим несрећницима разбили су главу, а сами су им говорили: „Куд ви, Власи, наваљујете нашем брату Турчину? Што нисте ишли за својим братом, за оним отпадником од Бога (то јест, мухурдаром)?” Хришћани су се с владиком жалили Хасан-бегу, али он на њих није обратио пажњу. Ето какву су срећу имали хришћани још у самом почетку владавине Али-пашине.

Подиже се и мостарска улема. Дођоше Хасан-бегу и затражише да, по њиховим законским прописима, забрани да се у Мостару гради црква. Све се ово десило 1832. године. Међутим, Али-паша се, завршивши свој посао, враћао из Цариграда и морао је проћи кроз Сарајево у Мостар. Чим се то чуло у Мостару, Хасан-бег је одмах написао у све херцеговачке кадилуке и свим хришћанским поглаварима да одмах иду у Мостар на дочек Али-паше. Овдје је прилика да кажем како је он о томе писао нама у Завалу:

„Од мене, Хасан-бега Ресулбеговића, кајмекама херцеговачког, у округ поповски љубазни поздрав игуману завалском Исаји Шојићу и Јоаникију Памучини, кнезу Миху Љепави, кнезу Гргуру Буквићу и у Љубиње драгоме моме куму Марку Будимчићу. Иза овога вам објављујем, ево долази нам Али-паша, нека Бог да његов долазак буде у добри час! Према томе, сви се одмах опремите и дођите у Мостар о Спасову дану (о Вознесенију), да бисмо га срели код Подпорима. Нека вам Бог чува здравље!”

У речени дан сви смо се ми, поименце, сакупили у Мостару и заједно с владиком Јосифом дочекали у Подпориму долазак Али-паше. На крају, послѣ уобичајених поздрава, упитао је он нашега владику:

— Како си сада, митрополите?

— Добро, господару — одговорио је владика — царском и вашем здрављу и ми се сада радујемо као најсрећнији људи, видјевши и сусревши вас као мала дјеца свог оца, и сви ликују због вашег срећног доласка, радује се и птичица у гнијезду, само ја, господару, поболијевам сваки дан и не знам шта је то са мном.

— А ја ево, Бог је свједок, знам због чега се то с тобом дешава — одговорио је паша. — Ти чиниш неправде, притискаш сиротињу,* па те она за то проклиње и од тога ти слабиш; али опамети се, покај се, чини добро сиротињи, и она ће те почети благосиљати, па ћеш одмах оздравити.

Затим смо пошли у Мостар. Напријед раја, за њом Турци а за Турцима сам паша. На такав свечани начин ушао је паша у Мостар у мају 1833. године. У исто вријеме дошла је у Мостар и турска улема из цијеле Херцеговине. Паша је мало одахнуо, изишао на пространу раван, гдје се сакупио многобројни народ,

* Биједни народ.

и Турци и хришћани. Пред свима је прочитан његов ферман, а он је сам на крају овако говорио народу:

— Мене воли наш честити цар, од срца ме воли и зато ме је посадио као трећег поред себе. Нудио ми је да будем везир у пашалуку гдје ми је воља, али то ја нисам желио, само сам га замолио да за мене одијели Херцеговину од босанског пашалука, и ево по реду 15 њених кадилука: пријепољски, таслицки с Колашином, Шаранцима и са Дробњаком, чајнички с Гораждем, фочански, гатачки с Пивом, невесињски, никшићки с Циваром, љубино-требињски, столачки, почитељски, благајски, мостарски, дувањски и пола кадилука коњичког, што је са ову страну Неретве. Све ми је то дато, да свим тим управљам, ја и моја дјеца и мој род: а све сам то урадио због тога да се у нашу Херцеговину не би увалио некакав лош паша. Просудио сам да ћу, као домаћи, кудикамо боље овим крајем да управљам него неки странац: својој кући нико није зликовац. Свакоме ћу судити по чистој правди. Истина, херцеговачки Турци су ми нанијели много зла, али им ја све опраштам, само да се више не би бунили. А ко учини било какво зло, томе неће бити никакве олакшице, а за разбојника ни у подсвијести немам помиловања: с њим може бити само један рачун — глава доље! За првог човјека, био он Турчин или раја, свеједно, увијек ће бити у мене мјеста. Сви Турци грађани од сада су ослобођени плаћања пореза. Они неће давати ни цару ни мени баш ништа, само Турци земљопосједници изузев харача, дужни су да плаћају једнако као и раја, а то је зато што они не сакривају жене. Ја мислим да у Херцеговини има око 16 000 рајинских домаћинстава. Нека плате што су цару дужни, а мени треба да дају од сваке куће само по једну форинту годишње,* мени је доста и то, зато што ја имам богатства више него други, добра која су ми оставили преци. Никоме од данас није потребно да иде цару, ни у Стамбол: ево вам Стамбола у Мостару, а ево вам и цара у Мостару! За мене вам нису потребни заступници, који би вам за новац дозвољавали да дођете до мене, а буде ли коме каква невоља — слободно, у опанцима, иди без питања право мени и испричај своју невољу. Ја сам онај исти Али-ага као и прије, ја ћу сам обути опанке, одјенућу се у гуњач** и поћи пјешке куда хоћу. Упамтите, андасани,** гледајте што сам вам говорио, и у добри час идите својим кућама.

Одмах је поклонио неколицини почасних кнезова црвене огртаче, и тако се скуп разишао кућама. Послије тога дошла му је сва херцеговачка улема с молбом да се ни на какав начин не дозволи изградња мостарске цркве.

* 60 копејки у сребру.

** Просто сељачко одијело.

*** Израз „андасан“ Али-паша је употребљавао као узречицу.

— Господару наш! — говорили су. — Сви мостарски власи* су скочили и желе да изнова граде огромну цркву, која би се дизала изнад цијелог Мостара. Не дозволи, господару, ту изградњу, а ако то дозволиш власима, тада ми нећемо имати никакве користи од наше чисте турске вјере. Ено им брда и долине за градом, нека тамо себи граде, а у граду им не дај.

Али-паша им на то није ни ријечи одговорио.

А владика и хришћани молили су, међутим, Хасан-бега да предухитри и некако придобије пашу за изградњу мостарске цркве. Хасан-бег је овај посао узео на себе, и између њега и паше се водио овакав разговор.

— Господару — говорио је Хасан-бег — владика и сва мостарска раја моле те да им дозволиш изградњу цркве, зато што су већ добили ферман, порушили стару цркву, изравнали мјесто и припремили све што је потребно за нову градњу, а ево против њих је устала мостарска и херцеговачка улема, да им то не дозволе. Три кадилука имају само ту једину цркву, осим које нема ни једне ни у мостарском кадилуку, ни у коњичком ни у љубушском! Како то да има толико хришћана, а немају ниједне цркве? Код мене, у кадилуку љубинско-требињском, у сваком селу по црква, и уза све то, чак и у вријеме највећих нереда, ја сам им дозвољавао да обнављају и изнова граде цркве. Па ствар је позната: гдје је више цркава, тамо су бољи и мирнији хришћани.

Из твојих ријечи, јадни Хасан-беже, примијетио сам да вучеш сасвим на хришћанску страну и склон си више владици и власима него мени и нашој улеми.

— С твојим допуштењем, рећи ћу отворено — проговори Хасан-бег. — Када би било могуће сабрати све крштене људе у једну лађу, пустити је на широко море и све их тамо потопити, вјеруј ми, ја ни тренутак не бих размишљао да потонем заједно с њима, само да на свијету не остане ниједан влах.** Али не бива по нашем, него по Божијем: Бог жели да на овом свијету буде и влашка и свака вјера.

— Јадни Хасан-беже! Прије тебе код мене је била сва улема с молбом да се не дозволи изградња нове мостарске цркве. Шта ћу сада да урадим са улемом?

— А ниси ли ти господар, ниси ли ти везир? Што да се ти бојиш улеме и што да је слушаш? Да су њих питали, никада ти не би био паша, а и сада, ако би могли, вјеруј ми, живог би те на ватри испекли. Зар већ не памтиш колико су ти зла и јада задали у Стоцу? Господару, пала ти је сјекира у мед, па сад облизуј прсте. Власима ипак дозволи да граде цркву, а улему пусти да говори што јој је драго.

* Хришћани.

** Хришћанин.

Прећутао је паша и ни ријечи није прословио Хасан-бегу. Након неколико дана, кренуо је он са својом свитом у љубушки кадилук да погледа љубушку земљу и огледа може ли се тамо сијати пиринач.

Љубушки је удаљен шест сати хода од Мостара, и тога дана паша је ручао код Крејин-двора, четири сата хода од Мостара а два од Љубушког. Ту је написао и по своме човјеку послао владици Јосифу писмо ове садржине:

„Од мене, непобједивог Али-паше Ризванбеговића, везира херцеговачког, поздрав Јосифу, митрополиту херцеговачком. А ево шта ти сада саопштавам: пошто сам ја сада празних шака, то реци мостарским хришћанима да ми до мога повратка из Љубушког припреме 15 000 гроша,^{*} а 2 500 гроша моме сину Зулфу,⁴⁰ да одмах сабирате раднике и мајсторе и градите цркву, само ни дужу, ни ширу ни вишу него што је раније била. Не губите вријеме, да бисте градњу довршили до зиме. Ово писмо покажите кадији да би и он знао шта је у њему записано. Остајте здраво.”

Из Румелије је он узео са собом једног мајстора који је знао вјештину гајења пиринча. Испитали су земљу и воду у Љубушком пољу и утврдили да ту може изврсно успијевати пиринач. И ето, Али-паша га је почео сијати, а гледајући на њега, почели су га сијати и други. Сваке године су се усјеви множили, и сада Љубушко поље даје годишње преко 1 000 тавара пиринча. Ево шта је за успомену на себе оставио Али-паша, који је први почео сијати пиринач у Херцеговини.

Убрзо затим, Али-паша се вратио у Мостар и истог љета је започета црква. Свод јој је био од камена, и да ли због тога што су убрзано градили или што није било дозвољено да га више подигну (свод није добио потребне димензије и остао је недупрт) само се он срушио и згњечио два-три човјека.

Што је било могуће брже, јадни хришћани рашчистили су га и поново подигли. Црква се почела градити 1833. године, а довршена је 1835. годние. Али овог пута, њен свод је сведен из дрвета, а не из камена. Исте године, у Чисту недјељу, њу је освјештао владика Јосиф и промијенио јој је име од храма Покрова у храм Рождества пресвете Богородице, због тога што у грчком календару нема Покрова Богородице. Те године, владика Јосиф позвао је из манастира Завале нас тројицу јеромонаха: Ананија Периновића, Серафима Шолају и мене, Јоаникија Памучину и додијелио нас новој мостарској цркви. Тада је (1835. године) Велика црква (Константинопољска) премјестила нашег митрополита из Херцеговине у Волос, у димитријадску епархи-

* Пијастера.

⁴⁰ Зулфо, хипокористика од Зулфикар, познатији као Нафиз-паша. О њему види биљешку бр. 26. и 47, уз Љетопис Херцеговине.

ју, а на његово мјесто је поставила Прокопија,⁴¹ созуагафопољскога митрополита, са Црнога мора. О свему овоме погледај „Србско-далматински магазин“ за 1848. годину.⁴²

Али-паша није имао своју кућу у престоном граду Мостару: и ево, замислио је он да те године сагради за себе и своје жене двије куће изнад мостарске тврђаве. У Мостар је смјестио муфтију, Мустафа-ефендију Сарајлића,⁴³ да би се користио његовим савјетима. Тај неспокојни човјек и заклети непријатељ крште-ног народа нанио је много зла код паше Ристи Рајковић,⁴⁴ када су је присилили да се потурчи. Али-паша је тада имао три мала сина: Зулфикар-бега, Ризван-бега и Рустан-бега. Први људи код њега били су: Ахмет-ефенди Туркуша, руски заробљеник из 1829. године, Силифтар Вољевица Сарајлија, благајник, Хаки-бег Ресулбеговић⁴⁵ из Требиња, бимбаша Ахмет-ага Пузић Сто-

⁴¹ *Прокопије*, Грк, родом из Цариграда, херцеговачки митрополит. „Прокопиј дође торжествено у Мостар год. 1837 фебр. 11. Народ га сусретне из благодарности и понизности с највећом радости, али надежда иј је преварила. Он се мало задржи у Херцеговини, јер те исте године у мјесецу Ноемврију ево ти из Цариграда царскога једнога човјека с ферманом и жестоком епистолијом од Патријарха Григорија, у којој објављује свештенству и Христијанима, да је Митрополит Прокопије још с 5 Митрополита много преко мјере великој цркви сагријешо, и за тај узрок ваља да иде у заточеније, него да му се све његове движиве ствари у Мостару препишу у један чистиј протокол. И тако онај царскиј посланик узме са собом Митрополита Прокопија, те га одведе чак у Кесарикападокију у заточеније год. 1837 Декем. 1.“ (Ј. Памучина *Љетопис православне цркве далматинске и Херцеговачке. 1. Почетак доласка грчки владика у Херцеговину*, Србско-далматински магазин за љето 1848. У Задру, Год XIII, стр. 180).

⁴² Ј. Памучина мисли на свој текст *Почетак доласка грчки владика у Херцеговину*, објављен у Србско-далматинском магазину за љето 1848. У Задру, год. XIII, стр. 169—181.

⁴³ *Мустафа-ефендија Сарајлић*, главни савјетник Али-паше Ризванбеговића, познат по својој фанатичности. Он је подстицао државну власт против хришћана и учинио да се хришћанима у Мостару нареди да замијене фесове црним бугарским шубарама, а свилена одијела црним сукне-ним. Муфтија је захтијевао од Али-паше да ове мјере прошири на цијелу Херцеговину (Васиљ Поповић, нав. дјело, стр. 63).

⁴⁴ О овом случају Ј. Памучина је опширно писао у дјелу *Побједоносно мучење Христине Рајковића дјевојчице, у Мостару 1841*. Србско-далматински магазин за љето 1850, стр. 51—86. Породица Рајковић живјела је у селу Јасењанима, шест сати хода на сјевер од Мостара. Имали су властиту земљу и нису били кметови.

⁴⁵ *Хаџи Хаки-бег Ресулбеговић*, унук Арслан-бегов, од кога се грана трећа лоза Ресулбеговића. Отац му је био *Мехмед Алија*, а мајка сестра Али-паше Ризванбеговића. Дјетињство је провео у Мостару, гдје је завршио медресу (М. Бусулаџић, *Ресулбеговићи*, Нови бехар, Сарајево, 1937—38, XI, 12, стр. 183). Након угушивања буне босанскохерцеговачких Муслимана 1851. године, он се успио прилагодити новој ситуацији, па је постао требињски мудир, као један од ријетких домаћих људи који су заузимали овај положај. Ишао је на хаџилук у Меку, научио *Кур'ан* напамет и важио је као један од врло учених и мудрих људи у Херцеговини. О сусрету са њим (у мају 1857) опширно говори Александар Ф. Гилфердинг (*Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево, 1972, стр. 38—42).

чанин, кавазбаша Ибрахим Никшић, Халил-ага Хрло Сточанин, хазна-буљукбаша Авдага Туца Сточанин, Јован Анђелопуло,⁴⁶ Грк, зет владике Јосифа, у улози српског писара, и још многи други. Више сам упамтио о муфтији, и овдје ћу да кажем какав је то био човјек. Идући ка паши, он је увијек пролазио кроз сокаке с трговинама и овдје се, свакако намјерно, окретао хришћанским дућанима и говорио: „Селам алећ!“^{*} А када се десило да му људи напомену: „Забога, ефендија, што говориш такве ријечи власима?“, он би са скривеним задовољством увијек говорио: „Зар сам ја могао помислити да су то власи, а не Турци? Како то да власи носе црвене фесове, свијетлу чоху и свилена одијела, чак богатије него сами Турци?“

Често је он правио такве враголије, па би на крају засјео у кући и не би отишао паши. Паша би се зачудио што му не долази његов стални посјетилац, муфтија, па би послао каваза да га зове. Муфтија би се обукао и прошао брдовитим дијелом града, и тако задихан од умора стао пред пашу.

— Зашто ти, муфти-ефендија, тако тешко дишеш? — упитао је паша.

— Ишао сам горњом страном, господару, од тога сам се и уморио.

— Зашто си онуда ишао?

— Куда иначе да прођем?

— Како куда? Због чега ти ниси ишао кроз чаршију,^{**} куда сви иду?

— Радије бих сломио ногу него да идем кроз ту чаршију! Ногу бих још некако, можда, могао поправити, а ја овдје, рођен у турској вјери, морам путем кроз чаршију говорити власима по турском обичају — селам алећ!^{***}

— А зашто ти то чиниш? Шта је, да ниси скренуо с памети, шта ли?

— А како да то не кажем ако власи носе црвене фесове и одјевени су кудикамо финије него Турци? Како да разазнам ко је влах а ко Турчин? ... Кажем ти, ако ти то не промијениш, тада ме и не очекуј: ја нећу ићи кроз чаршију, и теби ћу престати долазити. Ти си још био столачки ага када сам ја у Стамболу постао муфтија. По доласку у Мостар, ја сам истог часа скинуо са влаха црвене фесове и из свиленог одијела преобукао их у црно сукно и наредио им да на глави носе црне крзнене капе, као што то чине Бугари, и како одговара власима. Шта су,

* Поздрав којим се Муслиман обраћа једино Муслиману.

** Трговачки дио града.

*** Значи: Божији мир. Турска вјера никако не дозвољава да се овај поздрав говори хришћанину.⁴⁷

⁴⁶ Види биљешку бр. 23, уз *Љетопис Херцеговине*.

⁴⁷ Селам алећ или силам алејк — значи: поздрављам те, упућујем ти поздрав.

у суштини, власи? . . . Пси, и горе него пси! Дај им да се само довољно наждеру, и заповиједи да слушају нашег брата Турчина. Влаху је потребно да се опасује ликом, да би се лика, када се закашље, прекинула, како ни минут не би био миран. И све сам ја ово хтио да учиним, и учинио бих у Мостару, али власи, подмитивши турске пијанице — лопове, скочили су на мене и умало ме нису убили. Ето, баш у то вријеме сам побјегао из Мостара у Столац. Сада, као везир цијеле Херцеговине, ти си у стању да докрајчиш оно што сам ја започео у Мостару.

— Стрпи се, стрпи се мало, муфти-ефенди! — одговорио је Али-паша. — Не тим путем, како ти мислиш, а иначе ћу ја средити ствари. Нека власи, ако ко може, све носе на себи: и свилу, и сомот, бисер и злато и драго камење — нека носе! Влахе треба гледати кроз прсте и држати их као краву музару, тако се они сами неће радовати своме раскошном одијелу. Док ја живим, у мене ће бити овако: пушке ће пуцати, чекићи ће лупати, ја ћу градити себи дворце, а ти само гледај како ја то доводим у ред и удешавам.

У таквом духу су често с њим говорили његови најближи, жалећи се на богату влашку одјећу, и сви су добили исти одговор као и муфтија.

И убрзо је он то овако удесио: врло строго је наредио да сви мостарски хришћани, трговци и занатлије, морају да раде, да носе на леђима камен, пијесак, креч, трупце, једном ријечју — све што је потребно за изградњу његовог дворца. Он је то особито удешавао недељом и празничним данима, када су се људи облачили боље него обично, и нарочито када су управо излазили из цркве. Ту су их сачекивали Али-пашини кавази и страшно тјерали да цијели дан тегле камен, у зао час, да би хришћани прљали и цијепали своје богато одијело. Док он није довршио свој дворац и друга огромна здања, ниједан трговац или богати човјек није смио платити сиромашку да умјесто њега оде на посао. Не, било је потребно да сваки ради сам за себе. Послије је заиста било установљено да сваки дан, и зими и љети, мостарски хришћани шаљу њему, разумије се, за своје паре, 20 или 30 радника. Тако је то трајало све до његове смрти. Ако би се десило да га који турски достојанственик, а то се дешавало, упита: „Зашто, господару, тако мучиш мостарску рају, која је теби увијек била најоданија, и која те је дочекала као што полусмрзнута чека јасно сунашце?“ он је увијек одговарао: „Анда-сани, вјера и Бог! и сам ја чврсто знам да ми је мостарска раја безусловно вјерна, и да сличне раје нема у цара, али Турчину не доликује да буде добар са власима: власи куну доброг Турчина, а не злог, када говоре: дај Боже да најбољег Турчина гром убије! Ето, ја и нећу да будем с њима добар, да ме не би проклиљали.”

Ако се деси да хришћани носе кроз чаршију било какав трупцац за Али-пашину градњу, тада мостарски Турци поћу у

стопу за њима и вичу: „Шта је то, дрво од часног крста Али-пашиног и Хасан-беговог, када су вам они довикивали: удри, рајо, на Турке, за часни крст? Како вам изгледа, је ли тешко?”

Када је Али-паша стигао у Херцеговину, потврдио је старе муселиме у појединим кадилуцима, или је наименовао нове, од људи на које је могао рачунати и који су увијек били спремни да се заједно с њим одазову свим новим царским наредбама. То су били: Хасан-бег Ресулбеговић у Требињу, Смаил-ага Ченгић у Гацку, Баш-ага Реџепаша у Невесињу, Зулфикар-паша Миљевина Ченгић⁴⁸ у Фочи, Али-пашин брат Халил-ага у Стоцу и у Љубушком љубушки капетан.

Он је у то вријеме имао само једну жену, Сточанку, која му је родила сва три сина.

По мрском и гнусном содомском обичају, све турске велможе држале су код себе момке. Али-паша не само што то није чинио, него се чак и гнушао сличних послова у других. Он је поручио у Стамбол да му купе седам дјевојака робиња. Једну од њих је дао старијем сину, Зулфикар-бегу, кога је именовао миралајем (пуковником), другу је дао млађем, Рустем-бегу, а пет осталих је оставио себи, што је са његовом тадашњом женом чинило укупно шест жена. Средњег сина, Ризван-бега оженио је кћерју Баш-аге, муселима невесињског.

Умиливши Сарајево и сву Босну, Махмуд-паша је повукао отуда свој низам и вратио се на своје пређашње мјесто, а у Босну је на везирство дошао Давуд-паша.⁴⁹ У почетку сљедеће године Али-пашу је забољела нога. Долазили су му љекари са свих страна, само ниједан није помогао паши, на крају га је излијечио један херцеговачки сељак из Рудина, Никола Радмиловић.⁵⁰

⁴⁸ *Зулфикар-паша Ченгић*, према мјесту рођења назван *паша Миљевина*, син Салих-алајбегов. Већ 1813. имао је титулу паше и судјеловао је у бојевима у Србији, у војсци паше Деренделије. Прије тога је био одређен да покупи војску са подручја Фоче, Пљеваља и Пријепоља. Године 1814. је био мутеселим и мухафиз у ваљевској нахији; 1825. вршио је службу зворничког мутесарифа, а од 1828. до 1830. био је фочански мутеселим. Дописивао се с црногорским владиком Петром II Петровићем Његошем. Зулфикар-паша је умро у Фочи, 1846. године: сахрањен је у дворишту Алаџе џамије. Његови потомци прозвали су се Зулфикарпашаићи (Хамдија Крешевљаковић, *Ченгићи. Прилог проучавању феудализма у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1959, стр. 20—21).

⁴⁹ *Давуд-паша* или *Дауд-паша* именован је за босанског валију у другој половини јуна 1833, када је из Босне изненада повучен Кара Махмуд-паша. Дауд-паша је ступио на дужност у септембру исте године. За његовог везировања, поп Јовица је подигао буну у дервентском крају, али је она крваво угушена у априлу 1834. године. Дауд-пашу је на везирлуку замијенио, у јуну 1835, Мехмеди Веџихи-паша (Сафветбег Башагић-Реџепаша), *Кратка упута у прошлост Босне и Херцеговине*, Сарајево, 1900, стр. 148—149).

⁵⁰ Не слажу се подаци о имену овог народног љекара. Док га Памучина зове Николом, дотле П. Чокорило пише да је његово име *Стеван* (види стр. 61. ове књиге).

Али је паша, ипак, остао хром до краја живота. Још у почетку свог владања, Али-паша је замислио да истријеби све разбојнике и ускоке по Херцеговини, како би свако могао слободно и без бојазни путовати друмовима. Због овога је упутио кавазбашу Ибрахима Сарајлију, родом из Никшића, страшног крвопију. Овај је претражио сву Херцеговину, објесио дванаест ни за што кривих хришћана у Загорју (фочански кадилук). У Фочи насред чаршије пресекао је напола невиног трговца Григорија Зеца, а једног хришћанина је живог набио на колац међу хришћанским кућама. Исто тако је он чинио и у сваком херцеговачком кадилуку, вјешао, сјекао по 10—12 све невиних хришћана, а затим је, враћајући се у Мостар, повео са собом из невесињског кадилука, из села Рогаче, осам домаћина, такође хришћана, сасвим правих, и по Али-пашиној наредби поклао их све као волове на мостарској чаршији, испред хришћанских дућана. Баш овдје треба напоменути да је Али-паша погубио за 17 година свога управљања Херцеговином више од 1 000 невиних хришћана обично цркава (источне и западне), без икаквог разлога. Ове невинне људе убијао је зато што није могао похватати ускоке и пљачкаше, који су се, уплашивши се његових прогона, сви разбјежали у аустријске и црногорске предјеле. И ако му је било ко од Турака рекао, из мржње према хришћанину: „Господару, тај и тај влах се бави пљачком, или је украо вола, козу или овцу”, Али-паша га је истог тренутка позивао у Мостар, и овдје, без икаквог испитивања и суда, скидао несрећнику главу, и то сваки пут у чаршији, пред дућанима хришћана. Све је то чинио да би хришћани дрхтали од страха и да не би осјећали у себи душу. Он је хришћане код њихових кућа набијао на коље, вјешао, одсијецао им главе и стријељао их. А што је још горе, по два-три дана није дозвољавао да се мртвац сахрани: чак и по истеку тога рока грађани су били дужни да дарују кавазбашу по 10—20 ока кафе, и тек су тада добијали дозволу да сахране полутруло тијело, а дешавало се да половину мртваца поједу пси.

Истина, сви путеви по Херцеговини су тада очишћени од пљачке, свако је мирно њима пролазио. Али је зато било немогуће мирно проћи од самих Али-пашиних људи, који су лутали по цијелој Херцеговини и чинили хришћанима свакојака зла, а више од свих сам крвожедни кавазбаша, који је без сваког суда и расправљања, чак и без пашиног знања, властитом руком претукао мноштво хришћана. Само од његовог имена је дрхтала сва херцеговачка раја и када би чули да се он приближава, бјежали су у планине. Тако су многи поштени хришћани, напустивши све своје добро, постајали ускоци, и од људи су постајали нељуди.

Један од наших парохијана, Јован Пиштало, који је живио у општини бјелопољској, у селу Жељуши, на два сата хода од Мостара на сјевер, имао је своју планину и земљу између Зимња и Куле, која је вриједила 200 000 гроша, а звала се Чи-

чава. Једном га позове к себи кавазбаша и бацивши пред њега 20 ћесарских дуката каже:

— Узми тих 20 дуката, а мени уступи твоју Чичаву, или ћу вас све поклати — тебе, влаше, и сву твоју чељад. Ви се можете губити, а земља ће бити моја.

Када је Пиштало видио да се крвопија хоће да дочепа живота његовог и његових укућана, није смио ни писнути, ћутећи се сагнуо, купио просуте дукате и поклатио му своју земљу. Исто тако је он, у самом Бијелом Пољу, у селу Равно, отео у десет хришћанских кућа породице Лојпура сву земљу која им је припадала, а у браће Ристе Рајковић такође је отео земљу, која се налазила код села Јесење. И у многих других хришћана отео је покућство и земљу, а није боље поступао ни са херцеговачким Турцима. На њега су се жалили Али-паши, али се овај није хтио мијешати у послове свог кавазбаше.

Када је Али-пашу још бољела нога, писао му је Давуд-паша, босански везир, молећи га да се састане с њим у Коњицу, на граници Босне и Херцеговине. Пошто се болесни Али-паша није могао онамо упутити, Давуд-паша је лично дошао у Мостар и рекао му да предстоји увођење танзимата и нуфуса у Херцеговини и у Босни. Али-паша је на то одговорио:

— *Андасани*, душо моја, ја све то знам као и ти. Мени је знано шта жели честити девлет (управа), али знаш ли ти да сам ја погубио много наше браће Турака, у борбама под Стоцем и у Невесињу, а све, дакле, за честитог цара. Сада ја не тражим ништа ни од једног Турчина у Херцеговини, али, међутим, сви на мене негодују. Шта ће бити ако им ја о томе било шта проговорим? Тада ће сигурно планути буна. То је засада једно, а да ти кажем још нешто. Сам знаш да се околу Босне и Херцеговине слегло ђаурство, које је у непријатељству снашом вјером: са двије стране ђаури Нијемци, са треће стране свињар из Србије Милош Рац,* а са четврте, опет, папаз (поп) Карадаг.** Ова посљедња двојица се марљиво труде како би зграбили у своје канџе Босну и Херцеговину. О овоме нам предстоји да одговоримо влади (управи) и да јој подробно испричамо шта и како да се чини, да ја и ти пошаљемо тамо у Стамбол по 500 000 гроша (да их ђаво побере!). Овим ћемо засути провалију која пред нама зјапи и за неку годиницу их придобити за нас.

Видјевши да код Али-паше може мало успјети, Давуд-паша се вратио у Босну и одговорио да сам ништа не може учинити у Босни, због чега су га, свакако, отуда опозвали, а на његово

* Милош Обреновић.

** Петар, владика црногорски.⁵¹

⁵¹ Мисли се на Петра II Петровића Његоша.

мјесто су, за везира, именовали Веџид-пашу.⁵² Што се тиче Али-паше, не само да није извршио царску наредбу, него је потпуно погазио све што је обећао народу на првом сусрету послије доласка.⁵³ Исто тако је поступио и са главним муселимима, којима је у почетку дао готово пријатељски руку, обећавши им да ће владати заједно с њим, а онда је почео да узима за себе сву њихову власт. Требињац Хасан-бег и Смаил-ага Ченгић гатачки, видјевши његово самовлашће и то да он поступа са сваким како му је драго, мучи и разгони царску рају, почели су му припремати замку како би га некако свргнули. Најприје су написали писмо, ударили печате манастира и, са потписима многих кнезова и главара, отпремили га по једном православном Фочаку, Ђоку Соколовићу, цариградском патријарху, да се он некако побрине код султана о удаљењу Али-паше из Херцеговине. Патријарх је добио то писмо, али је примијетио да на њему нема ни печата ни потписа херцеговачког митрополита. Умјесто Јосифа, како је напријед речено, постављен је сознагафопољски митрополит Прокопиј, 1837. године, 11. фебруара. У децембру исте године патријарх (Григориј) је митрополита Прокопија отјерао у заточење, а на његово мјесто за херцеговачког митрополита рукоположио Аксентија Петровића Бугарина,⁵⁴ који је тада био епископ диопољски код ђустендилског митрополита. Аксентије је стигао из Цариграда у Мостар првог априла 1838. године (погледај „Србско-далматински магазин“ за 1848. годину).⁵⁵

Патријарх је доставио митрополиту писмо добивено из Херцеговине и упитао је ли истина то што се у њему говори. А ако је истина — зашто он није ставио свој печат и што се није потписао? Аксентије је одговорио да је све у писму лаж, да је Али-паша праведан човјек, и да је за све то набијеђен од сплеткароша и бунтовника. Патријарх је послао ово писмо из Цариграда право Али-паши. Премда га је прочитао, Али-паша ипак није смио ништа учинити ни Хасан-бегу ни Смаил-аги, а они га се

⁵² Веџид-паша, Веџихи-паша или Мехмед Салих-паша Веџидија именован је за царског намјесника у Босни 1835. године. У јесен те године дошао је у Сарајево, које је тада било привремена везирска резиденција, и одмах је сазвао ајанско вијеће и саопштио му да се укидају капетаније и да, према томе, нема више капетана. То је уједно и био посљедњи састанак ајанског вијећа. Тако нестаде и војничког племства (Хамдија Крешевљаковић, *Капетаније и капетани у Босни и Херцеговини*, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, Сарајево, 1950, II, стр. 139). Након што је угушио побуну Сарајлија које је предводио *Ахмед-ефендија Глођо*, Веџихи-паша је смијењен у октобру 1840, а замијенио га је *Мехмед Хусреф-паша* (Хајрудин Ђурић, нав. дјело, стр. 239—240).

⁵³ Мисли се на Али-пашин повратак из Цариграда 1833, када је именован за херцеговачког везира, са сједиштем у Мостару.

⁵⁴ О митрополиту *Аксентију* Памучина опширније говори у *Животопису Серафима Шолаје*.

⁵⁵ Памучина упућује на свој текст *Почетак доласка грчки владика у Херцеговину* (Србско-далматински магазин за љето 1848. У Задру. Год. XIII, стр. 169—181).

нису нимало бојали. Зато је почео да пријети смртном казном игуманима манастира. Завалски игуман Исаија Шојић, због последица тих пријетњи, тако се испрепадао да се разболио и на крају умро. Игумана манастира Дужи и његове монахе Хасан-бег је на сваки начин храбрио да се ничега не боје од стране Али-паше, обећавајући да ће он, ако Али-паша навали на њих, сакупити хришћане и Турке из цијелог Требиња, окушати се с пашом и одбранити монахе и њихов манастир. Паша је добро знао да би се то тако и десило и зато није учинио ни корак из Мостара, чак је био увјерен да ће, ако само започне сукоб било с ким, истог тренутка устати против њега сва Херцеговина.

Само у манастиру Дужи било је једно звоно, и висило је у манастирском дворишту, на бадемовом дрвету. По наговору свога сестрића, благајника Хаки-бега Ресулбеговића требињског (он је сада мудир у Требињу), паша је овако написао игуману манастира Дужи: „Од мене, непобједивог Али-паше Ризванбеговића, везира херцеговачког, Теби, игумане Партеније Перовићу, и свим твојим калуђерима у манастиру Дужи. Звоно које виси у вас на дворишту треба одмах унијети у цркву, зато што турска вјера не допушта да се слуша звук звона. У случају да не послушате, послаћу мога миралаја са 300 коњаника и ви ћете бити побијени, а манастир сравњен с земљом.” Монаси су се препали прочитавши такве пријетње, и унијели своје звоно из дворишта у цркву. Тамо је оно и до данашњег времена.

Али-паша је отео много земље у Буни и од Турака. Некима је нешто још и платио, а другима није дао баш ништа. Ту је он саградио љетниковце. У Стоцу је муња ударила у барутану и велики дио тврђаве и мноштво кућа одлетјели су у ваздух. Паша је обновио тврђаву и двоструко је повећао у дужину и ширину. Ниже тврђаве, у пољу, на ријечи Брегави, почео је такође градити велике куће, али није дочекао да их заврши: оне су се, послје његове смрти, искривиле, па тако и сада стоје. По Габели, Невесињу и у другим мјестима такође је отимао њиве, сјенокосе, вртове, воденице, једном ријечју — све што му је пало у очи и допало му се, да би све било његово. И свуда, на таквим отетим мјестима, он је градио куле и друга здања, и све се то радило на мукама народа. Из све Херцеговине мушкарци, жене и дјеца, коњи, волови и магарци, све је то радило за њега и на својој шији носило страшне тешкоће. Допадне ли му се било чији коњ или крава — дај њему. Он је присвајао што год му се допадне, и годишње је узимао од сваког тора по овцу, па сир, масло и слично.

Изнад сваког стрпљења, преко мјере је он тлачио свакаквим насиљем, не само хришћане него чак и своје Турке. Свако је молио Бога за његову смрт, никога није било који му у души није желио најљућа зла. Још једном, 1837. године, побунила се била пријепољска раја изгубивши стрпљење усљед насиља и неправди пријепољског муселима и људи самог паше. Пет-шест људи

се упутило у Стамбол да се пред султаном јаде на Али-пашу али је он, пошто је брзо дознао за то, одмах писао босанском везиру да пошаље неколико татара који ће им прекинути пут у Румелију, повезати их и вратити назад. И Вевид-паша је пожурно са извршењем, послао је татаре и ови су похватили изасланике, повезали их и довели у Травник. Одавде су их отпремили у Мостар Али-паши, а он их је бацио у тамницу, гдје су, оковани, одлежали око годину дана. Двојица нису издржали муке и умрли су, осталу четворицу су откупили пријатељи, пријеполска раја.

Међу четворицом оних који су преживјели невољу, био је и један кнез, по имену Ђорђе, вјешт причалица. Чим су изишли из затвора, овог Ђорђа позове паша и почне питати:

— Реци ти мени куда сте се то ви опремили и били упутили? Које сте се и на кога хтјели жалити?

— Нисмо због лакомислености били пошли, господару, Бог је свједок, чак ни због злобе. Не, ми смо хтјели да пред честитим царем исплачемо наше муке и невољу коју трпимо од неправде и насиља што нам га чине.

— А ко вам чини насиље?

— Богу је знано, господару — муселим, кадија и сви твоји људи који нам долазе.

— А што ви нисте дошли право мени, у Мостар, и све ми испричали, како је био ред? Ја бих казнио тлачитеље и одмах бих учинио све што је за вас било потребно.

— Према ономе како су милостиви твоји људи, господару, ми нисмо смјели ни помислити да пођемо теби, зато што сваки од твојих људи непрестано тврди — ја сам теби, влаху, и цар и везир. Ако сви Турци буду цареви и везири, ко ће им онда служити? И шта ће послуже тога бити с нама, биједном рајом?

— И били сте дужни да сваког од мојих људи поштујете као и мене самог, и што они од вас траже дужни сте давати. Код мене нема ниједног који не би пролио властиту крв. Ето зашто ја говорим: да они и не наређују, ви сте дужни слушати и радити све што им је по вољи. А иначе, ако те Турчин устријели или закоље, ко ће ти тада помоћи? Појео вук магарца, и свршена ствар.

— А зар тако, господару? Зар је у Божијем закону тако заповијеђено да се поступа са царском рајом?

— Никад не говори, несрећнице, да ти суде по Божијем закону! Знаш ли ти добро шта се говори у закону? Ево, дакле, како закон говори о вама, власима: од сваког влаха треба да се узима годишње по девет драхми чистог сребра у царску благајну, а то је просто — дошао и узео. Не! Потребно га је ухватити за капу, ударити га три пута о земљу и рећи: дај харач! а при томе му у очи псовати крст. Нека влах служи Турчину 99 година: а и тада га треба убити, не дати му да умре својом смрћу. Власима не треба ништа друго, осим да нису гладни. Они су

дужни да иду голи и боси, као магарци, да све раде за Турке и да им се покоравају. Ето, то о вама говори закон, али смо ми, Турци, по нашој нарави врло добри с вама и у томе одступамо од закона: ми вам много дозвољавамо и скоро смо вас изједначили са собом.

— Из твојих ријечи, господару, види се да за нас нема никакве правде, тако је већ боље и умријети него живјети на овом свијету!

— *Андасани!* вјера и Бог! Не, ја то никако не желим. Ви имате довољно посла. Клоните се зла, не бекријајте и не буните се, идите кућама и позабавите се својим пословима. Ускоро, даће Бог, долази Јурјевдан. Ето, отвориће вам се четири амбара, то јест, порашће трава, отелиће се крава, ојагњиће се овца и окозиће се коза: ето вам четири амбара.* Орите, драги моји, копајте, и биће жита на претек. Напасајте и расплођавајте стоку, и биће довољно млијека, сира и масла; свега ће Бог дати изобиља: моћи ћете дати цару цареву, мени моје, свакоме његово, па и вама ће довољно остати. Чешће идите у манастир, калуђерима, исповиједајте се, молитите се Богу и уписујте у манастиру ваше *парусије* и *сарандаре*** за ваш вјечни помен, и све ће бити пре-красно. Е па, сада, у добри час, идите кућама!

II

У Босни, недалеко од града Високо, има једно мјесто које се зове *Оглавак*. Прије извјесног времена, овдје су земљорадници, обрађујући поље, изорали плугом људску главу на којој је остало нешто косе. Турци су узели ту главу и признали је за главу свога свеца.

Послије тога дошао је ту неки шејх Сикирица,⁵⁶ Босанац.

* Ова пословица на српском гласи овако: „Прорасти ће трава — жара, отелиће се крава, објањиће се овца — гара, а окозиће се коза — бара: ето вам четири амбара.“

** *Парусија* — ријеч позајмљена из грчких манастира. На српском она значи долазак: долазити у манастир и записивати вјечне помене. У Херцеговини за то плаћају сада један ћесарски дукат. *Сарандар* — такође грчка ријеч, на српском четрдесетодневница, то јест помен послѣ четрдесет дана од смрти. То стаје пет гроша.

⁵⁶ *Шејх Абдурахман Сири-ефендија*, син Мехмед-ефендије, кадије. Сири-ефендија је рођен у Фојници 1785. Као припадник накшибендијског дервишког реда, живио је на своме имању у Оглавку близу Фојнице (а не код Високог, како пише Памучина), гдје је подигао текију и неколико зграда. Памучина га погрешно зове *Сикирицом*. Био је врло окретан, па је убрзо придобио на своју страну Али-пашу Ризванбеговића, од кога је имао доста материјалне користи. Често је долазио у Мостар. Враћајући се у Босну, односио је богате дарове. Шејх Сирија је познат и као пјесник. Умро је на Оглавку 1847. Идуће године Али-паша Ризванбеговић му је подигао турбе. Сирија је пјевао на турском и нашем језику. Познате су његове „илахије“ (Мехмед Ханџић, *Књижевни рад босанско-херцеговачких Муслимана*, Сарајево, 1934, стр. 94—95; Хајрудин Ђурић, нав. дјело, стр. 279—280).

Он је светоме одржао помен, и сам се ту населио, саградио огромне куће, сакупио око себе мноштво дервиша и основао велику текију, а себе прогласио светим и највишим шејхом у цијелој Турској. То је узнемирило азијске дервише, и многи су од њих пожурили у Босну — да виде новог пророка и да се што је могуће боље постарају да га збаце, да се он не би мијешао у њихове послове у Босни, од којих су они примали огромне приходе. Дуго су се они с њим натезали о догмама, али их је он ипак на крају савладао, приморао их да уђуте пред његовом мудрошћу, и сви су га они најпослије признали за новојављеног свеца.

Разним лукавствима Сикирица је придобио на своју страну Али-пашу, који му је сваке године слао богате дарове: мноштво крава, волова, прекрасних коња, расних кобила, дугоруних оваца, велике количине масла и пиринча, а уз то додавао је и повртларске производе: диње, лубенице, краставце, слатке јабуке, грожђе, смокве и слично.⁵⁷ Сикирица је, као и остали Турци, имао жене и дјецу; његову земљу, као у неког бега, обрађивали су властити *кметови*. Он је имао много стоке: оваца, коза, волова, крава, коња, кобила и осталог. Дервиши су орали и копали његову земљу, жели и млатили жито, возили сијено, сјекли и носили дрва и чували стоку. Али-пашини синови и други бегови Босне и Херцеговине једном годишње одлазили су му на поклоњење и службу као на малу *ћабу*. Свима је умио да заслијепи очи и за све оне који су долазили установио је строг закон: био то паша или бег, ко му је био велики пријатељ, ако му је дошао на поклоњење, био је дужан дати свога коња на гумно, а сам поклоник је вилама и грабљама слагао жито, сламу, сијено и сјекао дрва. Али-пашине жене су такође сваке године долазиле њему на поклоњење, а раја мостарског и коњичког кадилука, грађани и сељаци, носили су га на носиљци. Пред њима су увијек ишли кавази и, ако се ко од носача нехотице оклизне, спотакне или заљуља носиљом — несрећа: каваз га немилосрдно лупи палицом по глави, као марву, тако га удари да у јадника

⁵⁷ Али-паша Ризванбеговић је чешће долазио на Оглавак. Ту је саградио бању, а последије Сиријине смрти подигао му је турбе, у коме је касније сахрањен Сиријин старији син и насљедник, шејх *Абдулатиф*. Млађи Сиријин син *Шакир* опјевао је градњу турбета овим стиховима на турском:

„Беспримјерни везир, Џемових врлина, Асафа свога времена,
То је намјесник Херцеговине Али Галиб паша, лав свијета.
У сјени његове праведности нашли су мир одабрани и обични људи;
Из мора његове дарежљивости капљу лијепа добра.
Он нарочито сагради ово дивно посјетилиште,
Које дању-ноћу сфере и звијезде са љубављу посјећују.
Почивалиште ове чисте особе је кибла свих невољника,
То је Каба заљубљених и извор мора блаженства упућених.
Шејх Сирано чисто име је ризница божанске тајне.“

(Др Шакир Сикирић, *Текија на Оглавку*, Гајрет календар за 1941, Сарајево, 1940, стр. 48).

умало очи не искоче из главе. На овај начин су многи били премлаћени, осакаћени, а многи су одмах падали мртви. Турци сакривају своје жене и од пријатеља и сродника. Али-паша, напротив, не само што их није скривао од Сикирице, него је, чак, желио да оне остају с њим дан и ноћ, када му се десило да буде у Мостару, или када су пашине жене ишле њему у Босну. Посјећујући Али-пашу у Мостару, Сикирица је врло често пролазио преко пијаце, и све цмокао уснама, као да нешто жваће. За вријеме његовог проласка, сви трговци и дућанџије, Турци и хришћани, били су дужни да скоче на ноге, а он је — ни на кога не обраћајући пажњу, не поздрављајући никога — погнувши главу и шапућући нешто за себе, пролазио својим путем.

Као што је речено, Сикирица је придобио на своју страну Али-пашу, па се и сам паша *подервишио*, и његови синови, и све његове жене и слуге. И када је Сикирица посјећивао пашу, у Али-пашиној кући је све гукало и викало цијелу ноћ, као да вуци завијају. Сваки пут га је паша обдаривао најбољом свиленом одјећом, за њега и његову дјецу, даривао новцем и на тај начин га с великом почашћу испраћао. Мостарски муфтија и сва улема су се гнушали Сикирице и звали га јеретиком и лашцем, говорећи да сви његови поступци нису по *Кур'ану*, и да све његово учење ништа не вриједи.

Чим се Али-паша прогласио дервишем, похрлиле су му са свих страна гомиле дервиша свакојака изгледа, сакупљали су се код њега такође неуки Турци и јуродиви из све Херцеговине. Најважнији од ових посљедњих сматрао се Рамо Тарлаган Сточанин. Овај јуродиви немилостиво је тукао на трговима људе палицом и камењем и приликом његове појаве сви су се растурали на разне стране. Појавио се и други, такође малоумни, Далматинац латинин* Јурај Качић, звани Ванко.⁵⁸ Овај је напричао о себи паши да је најiskusнији видар, и паша га је држао до саме смрти као најбољег љекара, а он је, међутим, био лудак и преварант. И он је скитајући улицама, исто као Тарлаган, тукао хришћане час камењем, час палицом, псовао папу, бискупа и католичко братство, псовао владику, монахе и уопште све хришћане, особито наше православне, називајући их пасјим именима. Паша му је издао бујрунтију, којом је постао муселим над свим мостарским хришћанима. Осим тога, дао му је право да убија и сијече сваког *влаха*. И стварно, починио је зло тај Јурај хришћанима! Али о томе касније. И тако, ево каквим је људима паша себе окружио за своје задовољство. И почео је паша тлачити све и свакога, сасвим безумно.

* Католик.

⁵⁸ Вјероватно иста личност о којој пише фра Грго Мартић. Али-паша је „држао уза се једнога Далматинца Дубровчанина по имену Ванита Даничића, који му је задуго служио као савјетник и љекар. Тај се Даничић изнео на јавно тобоже као да је од велике куће, а заправо је био један шарлатан“ (Фра Грго Матрић, *Запамћења*, Изабрани списи, Сарајево, 1956, стр. 183).

Од законитих власника на ријеци Буни одузимао је земљу, гајио на њој винограде, маслине, дудове и друго растиње. Осим тога, свуда је подизао грађевине, и то све рукама биједних становника, а на царске наредбе није обраћао никакву пажњу, и само што је великим новцем поткупљивао цариградске великаше. Вецид-паша му је често напомињао о коначном провођењу царских наредби. Причало се да је Али-паша тајно слао у Босну подстрекаче да би побунили Сарајлије и Крајишнике на устанак против Вецид-паше. Овим је мислио да прође још једна година без увођења низама, без нуфуса и танзимата.

У то вријеме букнули су у Сарајеву нереди, под вођством некаквог Глођа-ефендије.⁵⁹ Цијело Сарајево се латило оружја и брзо подигло војску под заповједништвом Сарајлије Турхан-бега, оног истог Турхан-бега који је 1831. године био поражен на Брњцу од Херцеговаца. Турхан-бег је кренуо на Травник, против Вецид-паше, а ефенди Глођо и Сарајлије су писале на Крајину, Алији Кедићу,⁶⁰ да и он с Крајишницима пожури на Травник са друге стране. Али, Вецид-паша је на вријеме сазнао за ово, сакупио војску, снабдио се топовима и кренуо на Сарајлије према Бусовачи, 3—4 сата од Травника. Турхан-бег је на њега жестоко ударио, али га је овај дочекао топовском ватром и разбио противничке редове. Његова коњица се бацила на непријатеље, множину побила, многе живе заробила, а у том броју и самог Турхан-бега. Њега су довели паши, а овај му је рекао:

— Ти, бунтовна главо! царски издајниче! све зло што си га до сада починио нека падне на твоју душу, а што га починиш од сада, нека падне на моју.

Рекавши то, зграбио је пиштољ и у свом шатору устријелио Турхан-бега.⁶¹ Када је вијест о томе дошла Алији Кедићу и Крајишницима, то се они нису смјели ни покренути с мјеста. Сарајлије су се разбјежале, а Вецид-паша је око себе окупио још војске, утврдио Травник и кренуо према Сарајеву, са жељом да добро пребере Сарајлије и сазна гдје лежи вук, а гдје лисица.

Иза тога је Глођо-ефендија са неким старјешинама побјегао најприје у Буну, Али-паши, али како овај није хтио да га држи код себе, побјегао је у Дубровник.

Овдје треба узгредице погледати на Али-пашине односе с Црногорцима. Поставши владар Херцеговине, паша је одмах по-

⁵⁹ *Атмед Мукиб еф.* Глођо, истакнути сарајевски првак, који је морао, због сукоба с Осман-бегом Џенетићем и Мустај-пашом Бабићем, да бјежи у Дубровник са својим присталицама (Сафветбег Башагић Реџепашаић, *Кратка упута у прошлост Босне и Херцеговине*, стр. 154—155). О Глођи опширно пише Стака Скендерова у *Љетопису Босне*.

⁶⁰ *Али-ага Кедић*, крајишки првак и жестоки противник царским реформама. Потучен је од трупа Омер-паше Јатаса у априлу 1851. код града Крупе (Сафветбег Башагић Реџепашаић, *нав. дјело*, стр. 167—173).

⁶¹ О овом догађају види биљешку бр. 16, уз *Љетопис Херцеговине*.

чео тлачити рају и тешким утњетавањем је притискивао свакога. Чувши за то, пограничне области према Црној Гори, Никшићка жупа, Грахово, Зупци, Дробњац и Шаранци често су се одметали од њега, бојећи се биједи и мучења. Многи су, спасавајући главу, бјежали из Херцеговине. Паша је наредио својим војницима да хватају бјегунце, да им сијеку главе и шаљу њему, а он је њима окруживао мостарску тврђаву. За то је утврдио правило: свакога ко донесе главу Црногорца или ускока (бјегунца) даривао је сребрним перима за украшавање чалме и приличном сумом новца. Због тога су у лов на главе пошли не само Турци него и хришћани: хватали су на друмовима, одсијецали главе и носили у Мостар, нарочито су се тиме бавили *чобани** који су напасали стада. Прича се да су они понекад откопавали и мртваце и одсијецали им главе те носили у Мостар, све за *паре* и *перјанице*. Владика црногорски Петар II Петровић, који није могао гледати та гнусна и срамна дјела, писао је неколико пута Али-паши,⁶² молећи га да спаси утњетену рају од невиних, присилних бјекстава и да се на обадвије стране поставе пандури (погранична стража) који неће дозвољавати злим људима да пролазе ни тамо ни овамо, како би се међу сусједима очувала узамјна љубав.

Паша је одговорио, радо се слажући с владиком. Ако би се догодило да црногорски пљачкаши нешто уграбе и врате се назад, у Црну Гору, владика је одмах враћао украдено и кажњавао кривце, али са своје стране пашини пандури, у мирно вријеме, никако то нису испуњавали, и још су се на сваки начин трудили да обману и ухвате Црногорце, па су тако често одгонили црногорску стоку, сјекли чобанима главе и односили их у Мостар. За сличне поступке, владика се сваки пут страшно љутио и једном је, изгледа, овако написао:

„Од мене** Петра Петровића, владике Црногорског и Брд-

* Пастири.

** Пошто је Али-паша писао владикама просто, тачно тако је и владика писао њему.

⁶² Његош се низ година (од 1834. до 1845) дописивао с Али-пашом Ризванбеговићем. На основу три тома Његошеве преписке (*Писма I, II и III*), објављене као VII, VIII и IX књига *Цјелокупних дјела* (Просвета, Београд, 1951, 1953. и 1955), види се да је сачувано 40 писама која је он упутио Али-паши. Прво писмо је послато 30. III 1834. год. У 1835. нема преписке, док му је у 1836. послао само једно писмо (3. X). Сљедеће године (1837) опет не налазимо ни једно писмо. У 1838. упутио му је шест писама, и то: 20. и 22. X, 6. и 11. XI и 28. XI. У 1839. три писма: 21. VI, 15. и 24. VII. Године 1840. нема писама, а у 1841. само једно од 18. X. Преписка је интензивнија 1842, јер му је тада Његош послао 7 писама: крајем јуна, 8. VII, између 8. и 21. VII, 21. VII, два писма између 19 и 24. VIII, затим 8. X и 24. XII. Године 1843 — једанаест писама: 16. I, 13. II, 8. и 30. III, 15. IV, 17. V, 27. VI 5. XI (два), 27. XII и једно писмо коме се није могао утврдити тачан дан. У 1844 — седам писама: 6. и 21. IV, 6. и 24. V, 23. VI, 26. VII и 31. VIII. Године 1845. само два писма од 4. VI и 26. X. Ово је и последње писмо, јер до Његошеве смрти (19. X 1851) преписка није обновљена. Број Али-пашиних писама упућених Његошу није се, на жалост, могао утврдити.

ског и кавалера Цара Рускога, срдачан поздрав побратиму Галиб-Али-паши Ризванбеговићу, Сточанину, кавалеру Цара Турскога и везиру све Херцеговине. Пишем ти, чим сам добио твоје пошљедње писмо, у коме пишеш да ви желите да се у сусједству очува мир међу нама, и да *злочинци* добију заслужену казну, како на једној тако и на другој страни. Ја и сâм не само да нисам против мира, него га желим више него ти, само ми је чудно што ти говориш једно, а у памети држиш сасвим друго. Као што смо се ми раније договорили, ја сам тако и радио: враћао сам све који су бјежали из Херцеговине, и нисам опраштао ни штедио, него сам казнио злочинце, а ти си, ето, распоредио по границама твоје људе, па они хватају не само твоје несрећнике, него још и претркују на предјеле Црне Горе, отимају стада, одсијецају пастирима главе и односе их теби, а ти их за то још и награђујеш. Да ли се било гдје и када чуло да би једна страна држала мир и пријатељство, а друга чинила све што јој се прохтије? Ипак, ја уза све то остајем при томе, а ти, ако стварно желиш то о чему пишеш, онда постави на границама поштене пандуре, који не би угњетавали сиромашне и мирне људе, а за то им дај плату, новац и тако добиваш од народа, али зато пандури са платом неће никога тлачити. На тај начин се може усталиити мир међу нама, а што се тиче пандура, ја очекујем да ми одговориш каква је твоја намјера.”

Петар П.*

А ево и Али-пашиног одговора. Ево како га треба читати:

„Али-паша побратиму Петру Петровићу владики црногорском пријатељски поздрав што ми пишеш око пандура разумиео сам и твое начин шћо ми пишеш мени се не чини ружно а фукара коеа плаћа пандурину ние каеил.”**

Али-паша је распоредио пандуре у Бањанима, а над њима је поставио буљукбашу Мурата Борчанина. Ти новопостављени пандури су на све начине тлачили беспомоћне, а затим су почели вријеђати чак и женску стидљивост, што Херцеговац тешко подноси. Кнез (старјешина Раде Божовић, немајући снаге да отрпи такву очевидну срамоту, наговорио је неколико других незадовољника. Они су убили буљукбашу и са њим двојицу Турака, и са свим укућанима побјегли у Грахово, које се тада одвојило од Али-паше. Он је одмах разаслао бујрунтије свима херцеговач-

* Ја сам ово писмо сам читао, али се не сјећам кога је оно датума било.⁶³

** То јест: „Али-паша, побратиму Петру Петровићу, владики црногорском, пријатељски поздрав. Што ми пишеш о пандурима, разумиео сам, и твој предлог, о коме ми пишеш, не чини ми се ружним; али јадни народ, који је дужан да плаћа *пандурину* (порез за издржавање пандура), није вољан.“⁶⁴

⁶³ Није се могла утврдити вјеродостојност овог писма нити његов датум, јер се оно не налази међу Његошевим писмима објављеним у *Цјелокупним дјелима* (Београд, Просвета, 1951, 1953, и 1955).

⁶⁴ Уз текст овог писма Памучина објављује и његов факсимил.

ким муселимима, како би они сакупили Турке и хришћане и пошли на Граховско поље. Овдје су они боравили 8—10 дана, а на супротној страни је био подигнут табор Граховљана, али ни једни ни други нису започињали битку. У то вријеме су дошли у Грахово црногорски сватови да просе кћер Јакова Петрова,⁶⁵ војводе граховског, за Пера Петровића, брата владичиног. Турци су били наумили да распусте војску и да не ступају у окршај, бојећи се Црногораца, и да за добар почетак учине с њима било какав споразум. Али, тек што су они почели спремати коње за повратак, Граховљани и Црногорци, мислећи да се Турци сакупљају да бјеже, а поврх тога да су се на гозби напили (не зна ракија шта је кадија), особито ватрени млади пјешаци, ступили су се преко поља на Турке с повиком: „Хај! Бјеже Турци!“ Када су то видјели херцеговачки Турци и раја, брзо су појахали коње, окружили Граховљане и Црногорце. Разгорио се окршај и обје стране су извукле дебљи крај: пала су 32 Црногорца и 10 Граховљана,⁶⁶ а међу њима је убијен и млађи брат Петра II, владике црногорског.⁶⁷ Убио га је Балдо Машић, латинин, из села Бјелојевића у столачком кадилуку, и узео му пушку и часовник. Све главе убијених су однесене у требињску тврђаву. На турској страни пала су 53 човјека, а у овом броју и злогласни Џинџ-ага, слуга Али-пашин. Узрок свему злу које се десило били су муселим требињски Хасан-бег Ресулбеговић и муселим гатачки Смаил-ага Ченгић. Турска војска се разишла кућама, а Граховљани су остали онакви какви су били и раније. То се догодило 1. августа 1836. године.⁶⁸

Вијест о овом догађају жестоко је огорчила владику, а за погинулог брата смислио је да се освети Турцима, особито Ха-

⁶⁵ *Јаков Петров Даковић* (1785—1853, граховски насљедни војвода. По Његошевом савјету, пошао је у Травник 1836. везиру Мехмеду Веџихи-паши, који га је и поставио за војводу. На повратку, Али-паша га је затворио у Мостару, па га је пустио тек у прољеће идуће године, када је дао за таоце свог сина Анта и брата Вука (Његош, *Писма III*, стр. 519). Погинуо је за вријеме похода Омер-паше Латаса на Црну Гору. „Турска је војска 4. јануара 1853. дошла на Грахово, с мужиком и пјевањем“, утаборила се ту и позвала војводу Јакова Даковића на предају. Он је одбио и опирао се, док му Турци нису потпалили кулу и дигли кров с ње, а онда се са 54 друга, женом, невестом и кћери, повукао у једну оближњу пећину, док му је брат с друштвом заглавио. Бранио се јуначки четири дана па се, на веру, предао Турцима 7. јануара. На путу за Мостар, 23. фебруара, на Доловима, би ударен на муке и уморен“ (Владимир Ђоровић, *Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852—1862. године*, Београд, 1923, стр. 16).

⁶⁶ Исти број погинулих наводи и Св. Томић (нав. дјело, стр. 252).

⁶⁷ *Јоко Петровић*, млађи брат Његошев, погинуо је у боју на Грахову, августа 1836, заједно са још осам Петровића, који су дошли с 300 Катунђана у помоћ Граховљанима. У овом боју Смаил-ага је командовао коњицом, а Али-паша Ризванбеговић је био на челу пјешадије. Вјештим повлачењем, Смаил-ага је намамио Катунђане, те су ови дубоко зашли у Челински поток, гдје су се нашли у процијепу и били до ногу потучени. Поред Његошевог брата Јока, погинуо му је и синовац Стево. Његош је са војском био дошао у близину Грахова, али се вратио чим је чуо за овај пораз, не ступајући у борбу (Светозар Томић, нав. дјело, стр 251—252).

⁶⁸ Тачност овог датирања није се могла провјерити.

сан-бегу и Смаил-аги, само ли му допадну шака. Досадило му је водити преписку и преговарати с Али-пашом, па је, послије извјесног времена, послао преко Мостара у Травник Радована Пипера⁶⁹ а из Грахова војводу Јакова Петрова и попа Стефана Ковачевића⁷⁰ да се споразумију с Вецид-пашом колико је граховска раја дужна годишње давати цару, паши и агама. Они су кренули у Травник. Вецид-паша их је дочекао срдачно, и они су с њим закључили договор и писмено утврдили — плаћати само цару годишње, а осталим Турцима баш ништа. Враћајући се из Травника, Радован Пипер се упутио преко Невесиња право у Црну Гору, а војвода Јаков и поп Стефан, по доласку у Мостар, показали су свој уговор Али-паши и предали му писмо Вецид-паше, у коме је овај молио да не дирају ни војводу ни попа. Али-паши је било непријатно што су се они мимо њега жалбом обраћали другом, па их је цијелу зиму задржао у Мостару под стражом, и пустио их је тек на прољеће,⁷¹ па и то с великим тешкоћама. Излазећи из Мостара, војвода Јаков је говорио: „Још

⁶⁹ Шестог новембра 1838. Његош извјештава Али-пашу Ризванбеговића да му шаље свог перјаника Радована Пипера (*Писма*, II, 1838—1842, стр. 131) „за више увјереније мира“. О путу Радована Пипера у Травник, Његош је извијестио и босанског везира Мехмеда Вецихи-пашу у писму од 16. XI 1838, увјеравајући га „о тврдоћи нашега мира, након закључивања мира“ (*Писма* II, стр. 133). О путовању ове депутације (Радован Пипер, војвода, Јаков Даковић, поп Стефан Ковачевић и још четири Граховљана) писао је Његош *Јеремији М. Гагићу* (1793—1859), руском конзулу у Дубровнику, 5. I 1839. године. „Враћајући се из Травника Радован с истима Граховљанима, свратио је опет у Мостар, гдје је везир херцеговачки Граховљане задржао, а Радована отпустио. Овај везира херцеговачкога поступак, који ни најмање не слаже се с трактатом мира није само мени противан него такођер и везиру босанском. Ако дакле везир херцеговачки не отпусти Граховљане и њиховог војводу или ако и вјероломним начином погуби, које би било против писмом утврђени уговора, које је он исти потврдио, какогод и везир босански и ја — то би он, разумије се, тим порушио мир међу Херцеговином и Црном Гором“ (*Писма* II, стр. 146).

⁷⁰ Поп Стефан Ковачевић се спомиње у Његошевом писму Херцеговцима од 29. VIII 1835. Ковачевић је из Грахова упућен да сакупља милостињу по Херцеговини. За њега Његош каже: „... а протопоп је чојек добри христјанин и мени познат врло добро за чесна и поштена чојека“ (*Писма* I, стр. 333—334).

⁷¹ У писму од 31. III 1839. Његош опет извјештава Јеремију Гагића: „Али-паша још није пустио војводу Јакова и дружину му, а хоће ли и пустити бог зна. Везир босански пише ми да ће бити пушћени чим Граховљани харач плате; но Граховљани су већ харач платили, а војвода с дружином и сад стоји у тавници. Чујем да су недавно пошла 4 Граховљана пут Мостара да походе војводу, па да је везир херцеговачки, чујући да ови иду, послао пред њи неколико своји људи, који и дочекају и повежу, потом да је сву четворицу дао набити на колац“ (Петар Петровић Његош, *Писма* II, стр. 160),

У писму од 8. маја 1839. Његош опет извјештава Гагића: „Депутати граховски војвода Јаков и поп Стефан Ковачевић с дружином претрпавши толике биједи и невоље у Мостару код везира херцеговачкога, дошли су прије неколико дана у Грахово; но морали су мјесто себе дати таоце, ослонивши се на ријеч истога везира да ће и ови скорим временом бити пу-

се може и десити да моја глава буде некада у Мостару, али нога никада! . . . Погодба Али-паше са Граховљанима није била чвршћа од паучине, а такви су били и сви његови договори и преписка с владиком: ласкали су они један другоме, али у исто вријеме су се бринули једино о томе како да један другог преваре. Осим тога, и Црногорци су још понешто отимали у Херцеговаца и они су сјекли једни другима главе.

Смаил-ага Ченгић, муселим гатачки, пивски и дробњачки, био је гласовит војник. Зато га је султан именовоа за свога капицибашу. Он се одвојио од Али-паше и нимало га се није бојао, и паша је на сваки начин настојао да му скине главу. Али, Смаил-ага се бојао само владике Петра, а до паше му није било стало. Он је имао старијег сина, Рустем-бега,⁷² који је водио најззорнији и најодвратнији живот. Када би, на примјер, дочуо да је нека хришћанска дјевојка у Гацку постала невјеста или се тек вјенчала, журио је он на показано мјесто и употребљавао све начине само да с њом проведе ноћ. Тако је он обешчашћивао жене у Пиви, а нарочито у Дробњацима, и од њега није било спаса ниједној жени и дјевојци. Ови гнусни поступци Рустем-бегови разљутили су, и на крају извели из стрпљења Дробњаке, и они су се жалили владики Петру II и савјетовали се с њим на који начин да убију Рустем-бега. Владика им је одговорио да се ствар неће завршити Рустем-беговом смрћу. Послије њега остаће још један вук, сам Смаил-ага, његов отац, од кога је често стријепила сва Херцеговина, и он тада неће оставити у Дробњацима ни камен на камену. Ако они хоће да разоре његову кућу, ту је потребно мало лукавства: нека намаме старог Смаила у Дробњак и тамо га убију. Тада Рустем-бег неће више имати никакве снаге, и на тај начин ће се окончати сва злодјела Ченгића.

У срца Дробњака урониле су владичине ријечи и убрзо последије тога послали су они поруку Смаил-аги да без његовог присуства никако није могуће сакупити харач, тако да сâм дође у Дробњаке а да не шаље Рустем-бега умјесто себе, иначе ће се десити нешто лоше. Смаил-ага је стигао у Дробњаке у пратњи кадија и изабраних гатачких и никшићких ага и бегова, сакупили су се сви који су му били потребни. За то вријеме је био штени у слободу. Ја се слабо могу поуздати на ријеч везира херцеговачкога. Впрочем видеће се хоће ли задану ријеч одржати (Његош, *Писма*, II, стр. 167).

⁷² *Рустем-бег* или *Рустем-бег Ченгић* је најстарији син Смаил-аге Ченгића. Мајка му је прва Смаил-агина жена, Сарајка из породице Влахнића. „Смаил-агин син Рустем-бег био је врло opak човјек, права несрећа куће Ченгића, чије се опачине и данас спомињу у Гацку и његовој околини. О његову зулumu има нешто забиљежено и код Ферде Шишића и у једном часопису. Живио је под старе дане у Пресјеници, гдје је умро око 1880. године. Иза њега су остала два сина: Ибрахим-бег и Тахир-бег и 5 кћери“ (Хамдија Крешевљаковић, нав. дјело, стр. 27—28).

припремљен Новица Церовић⁷³ с Тушињанима и с малинским ускоцима да прве ноћи нападну на Смаил-агу, али је о томе проњушио један издајник, турски чанколиз, неки Ђоко Маловић,⁷⁴ и шапнуо је Смаил-аги:

— Пред Богом ти кажем, аго: Дробњаци су наумили да те ноћас изненада нападну, и све вас побију. Боље је да одеш, аго, у Гацко кроз Пиву!

— Јадан си ти и луд човјек, Ђоко! — одговорио је Смаил-ага. — А ко то смије на мене напасти? *Валлах, биллах*, ја се не бојим свих твојих Црногораца. Нико се не смије дрзнути да мене нападне! И ево, ту ноћ ћу намјерно провести под мојим шаторима, и видјећу шта ће се десити!

И ево је дошла та ноћ, 23. септембра 1840. године. У свитање је Церовић ударио на Турке са својим јунацима (то се мјесто зове *Мљетичак*, поље у Херцеговини, недалеко од Дробњака): Смаил-ага Ченгић био је посјечен са 35 Турака,⁷⁵ побјегао је са-

⁷³ Новица Церовић (1806—1895), рођен у селу Тушиња у Дробњаку. Војвода и сенатор црногорски. Био је један од најистакнутијих Дробњака свога времена и врло цијењена личност у цијелој Црној Гори. Рано остао без родитеља, пошто су му оца Милутина Турци објесили 1813. године у Пљевљима. Церовић је, као писмен и бистар човјек, већ у 27. години постао сеоски кнез. Заједно са главарима и кнезовима Амзом (Шћепаном) Томићем и Шујом Караџићем налазио се на челу Дробњака, одржавајући и сталне везе са Цетињем. У Смаил-агиној погибији играо је врло значајну улогу, а након тога је отишао на Цетиње, гдје га је Петар II Петровић Његош поставио за сенатора (1840. до 1856). После ослобођења Дробњака, вратио се у родни крај и у њему остао до смрти (Светозар Томић, *Новица Церовић*; Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, IV књига, Загреб, 1929, стр. 888).

⁷⁴ Ђоко Маловић, рођен је у селу Дужима, у Дробњаку, око 1758. године. Отац му је био познати дробњачки кнез и јунак Јаков Маловић, а мајка Милица, сестра гласовитог хајдука Вука Лопушине из Требјесе. У дванаестој години Ђока је послао отац у Мостар да у тамошњој школи научи читати и писати, како би се припремио за трговца. У Мостару је провео двије године, а затим се вратио у родни Дробњак. Истакао се посебно 1805. године, када је на Дробњак кренуо Сулејман-паша Скопљак, па је — након пораза Дробњака — побјегао у Морачу. Након примирја и преговора са Скопљаком, Ђоко се вратио у Дробњак, на згаришта. Почетком 1807. Дробњаци су га изабрали за свога племенског кнеза, а затим га послали у Србију на преговоре с Карађорђем. Год. 1818. Ђоко је, на великом племенском сабору, изабран за најстаријег, за оборкнеза дробњачког. Ђоко је био врло богат за ондашње прилике. Дуго је био у добрим односима са Смаил-агом Ченгићем, па је зато изазивао сумњу црногорског владике Петра II Петровића Његоша. У убиству Смаил-аге Ченгића на Мљетичку Ђоко је имао једну од најистакнутијих улога, иако директно није учествовао. Умро је у 91. години, у Дужима, 1849. (Милутин Т. Томић, *Биографије главнијех саучесника у погибији Смаил-аге Ченгића*, стр. 103—114).

⁷⁵ Не слажу се подаци о броју погинулих на Мљетичку. Према писању Светозара Томића, на основу биографије Новице Церовића коју је написао његов син Милутин и савременог записа у манастиру Морача, погинуло је 75 или 81 човјек, рачунајући и Смаил-агу (Светозар Томић, *нав. дјело*, стр. 269).

мо Баук Никшићанин,⁷⁶ а спасио се још и Али-пашин делибаша, кога је још увече Маловић затворио у кулу, и избавивши га на тај начин од смрти провео га у Мостар. Самог Смаил-агу убио је Мирко Алексић,⁷⁷ гатачки ускок. Побједници су узели турске главе, отели коње, оружје, комору и све остало што су нашли у Турака, и све су то однијели на Цетиње владики Петру.⁷⁸ Владика се много обрадовао овом дјелу, штедро је даровао побједнике, али је свима одмах наредио да покупе своје слуге, стоку и сву имовину и да бјеже у Морачу, у Црну Гору. Тако су они и учинили, а владика је наредио да се скине кожа са Смаил-агине главе, напунио је памуком и поставио је упоредо са главом Кара-Махмуд-паше Бушатлије,⁷⁹ кога је убио владика Петар I.⁸⁰

⁷⁶ *Ахмет Баук*, буљукбаша из Никшића, одазвао се на Смаил-агино писмо да поведе у Дробњак 200 наоружаних момака. Смаил-аги се придружио у селу Прошћењу, гдје су остали неколико дана, јер је било лијепо мјесто за логоровање војске: има доста воде и ливада. Баук је са Смаил-агом стигао на Мљетичак. За вријеме боја у коме је погинуо Смаил-ага, у зору 23. септембра 1840, Ахмет Баук је успио да на коњу утекне преко Шавника у Никшић (Светозар Томић, *Смаил-ага Ченгић*..., *Годишњица Николе Чупића*, Београд, 1927, књ. XXXVI, стр. 259, 263, 265, 268—269).

⁷⁷ *Мирко Алексић* се родио 1788. у Гацку, син је *Алексе Дамјановића*, који је био старином из Пиве, из породице Благојевића. Због крвне освете, Мирков отац је побјегао у Гацко, али ни овдје дуго није остао. Након новог убиства, Алекса је побјегао у Дробњак, код кнеза Илије Томића, који му је помогао да се стално настани на Малинску. Ту је Мирко провео дјетињство. По оцу Алекси, прозвали су га *Алексин*, а онда и *Алексић*. Мирко је учествовао у неколико битака против Турака (1805, 1816. и 1819). На племенској скупштини у Дробњаку 1820. изабран је за кнеза у селу Малинско. Овај избор је потврдио и Смаил-ага Ченгић, па је у знак познанства даровао Мирку један ханџар. Са Шујом Караџићем, Мирко је ишао Његошу на Цетиње, гдје је дао ријеч да ће убити Смаил-агу. У обрачуну на Мљетичку, ова Миркова жеља се испунила — управо је он ханџаром заклао Смаил-агу и главу однио на Цетиње. Мирко Алексић је учествовао и у низу каснијих борби с Турцима. Посљедње дане живота провео је у великој сиротињи. Умро је 22. фебруара 1890, у Малинском, гдје је и сахрањен. На скромном споменику уклесани су стихови које је, у његову част, написао кнез Никола (Милутин Т. Томић, *Биографије главнијех саучесника у погибији Смаил-аге Ченгића*, стр. 135—138).

⁷⁸ Смаил-агиног коња *Гаврана* поклонио је Његош далматинском гувернеру *Јохану Аугусту Турском*. „Ово је хат био онога у свој Босни и Албанији турскога у садашње вријеме најславнијега витеза Смаил-аге Ченгића, па кад су овога Црногорци прије 2 године дана посјекли, узет му је хат испред његова шатора. Гавран је коњ млад, пунан огња и тако згодан да је управо весело на њему јашити“ (*Писма III*, стр. 52).

⁷⁹ *Кара Махмут-паша Бушатлија*, скадарски везир, водио је честе и жестоке борбе с Црногорцима. Године 1785, у походу на Црну Гору, заузео Цетиње и спалио цетињски манастир. Под командом Петра I Петровића, Црногорци су га потукли у јуну 1796. на Мартинићима, када је Махмут-паша био тешко рањен. У септембру исте године погинуо је у бици код села Крусе (Чедо Вуковић, нав. дјело, стр. 502).

⁸⁰ *Петар I Петровић*, митрополит и владар Црне Горе од 1782. до 1830. Рођен је између 1747. и 1750, у Његушима, као син Марка Дамјанова Петровића и мајке Анђелије Мартиновић из Бајица. Кад му је било десетак година, изабран је за насљедника владике Саве. Године 1762. одлази с

Чувши о овом догађају, Али-паша се и обрадовао и ожалостио: драго му је било што је на крају скинуо с врата силног Смил-агу, а препао се да се Црногорци не одлуче да пођу на Херцеговину и дочепају се и њега самог. Тако је он послао бујрунтије свим херцеговачким муселимима. Сви су они сакупили у свом кадилуку хришћане и Турке, и заједно с пашом кренули на Дробњаке. У овом случају су Дробњаци и Морачани направили велику грешку: напавши Турке у равници, они су побјегли, а Турци су их на коњима сколили и скинули 72 главе,⁸¹ али је погинуло и двоструко више Турака. Војске су се разишле, Али-паша се вратио у Мостар, али је с владиком и даље остао непомирљив. Много пута је Али-паша писао султану да никако не може мирно живјети од црногорског владике, па је султан поручио Вецид-пашу травничком да помири пашу и владика. Вецид је послао у Црну Гору свога благајника и послао на дар владики арапског коња.⁸² Благајник је с муком наговорио Али-пашу и владика на мирење. Они су се сусрели у Дубровнику,⁸³

владиком Василијем у Русију, на школовање, гдје је остао до 1766. Те године умро је владика Василије, па се Петар враћа у домовину и постаје свештеник и архимандрит. Поново одлази у Русију 1778, али се брзо враћа због неуспјеле мисије која му је била повјерена. Послије смрти владике Саве 1782. постаје господар Црне Горе. Двије године касније примио је у Сремским Карловцима владичански чин. Поново је ишао у Русију, али је прогнан, па се фебруара 1786. опет враћа у Црну Гору, која је била у међувремену тешко похарана од војске скадарског везира Махмут-паше Бушатлије. Тада је био спаљен и цетињски манастир, резиденција црногорских владара. Петар I је мирио завађена црногорска племена, сузбијао безвлашће и крвну освету, издао прве писане законе. Године 1796 (у јуну и септембру) добио је двије велике битке с Турцима. У другој бици погинуо је Махмут-паша Бушатлија. Године 1806. и 1807. Петар I је предводио своје ратнике у борби с Наполеоновим трупама, када је ослободио Боку и дошао до Дубровника. За прилике у којима је живио, био је врло образован. Писао је пјесме и сакупљао народно благо. Умро је на Цетињу, 18. октобра 1830. године. Наслиједио га је Петар II Петровић Његош (Чедо Вуковић, *Биографија*, уз књигу: Петар I Петровић, *Фреске на камену*, Титоград, 1965, стр. 501—504).

⁸¹ Према писању С. Томића, тада је погинуло 120 Морачана, Дробњака и Брђана (Светозар Томић, нав. дјело, стр. 272).

⁸² О овом дару писао је Његош Јеремију Гагићу, 9. јануара 1839, говорећи да је травнички везир лијепо примио депутацију, „Граховљанима права потврдио, мени за знак свога пријатељства на дар хата послао и отписао ми да је он сасвим задовољан оним трактатом мира“ (*Писма II*, стр. 146).

⁸³ Дуго су вођене припреме за овај састанак. Још 17. јула 1842. Његош о томе говори у писму Јеремији Гагићу (*Писма II*, стр. 351). Скоро у исто вријеме Његош је одбио Никшић као мјесто сусрета, зовући Али-пашу да дође на Цетиње или у Дубровник („ће је и мене и тебе и најближе и најздравије“ — *Писма II*, стр. 352). Али-паша је онда предложио Метковиће, али је то Његош одбио: „мене је на Метковиће веома завржено, а друго и брода не могу наћи за себе у који би ми пристојно било ту поћи, па зато ја на Метковиће не могу никако, него, кад је воља и тебе и мене да се састанемо у Дубровнику, ће је прилично и за тебе и мене и ће немо моћи за дуже вријеме заједно остати и све ствари уредити међу нама како

потврдили побратимство и помирили се управо тако као што се очи слажу са луком. Мир су учврстили паучином, и поново је једина брига свакога, као и раније, била да један другоме доскочи у превари. У зиму исте године, Али-паша је тајно послао злога кавазбашу, овај је изненада насрнуо на катуне Граховљана, затекао је тамо само жене и дјецу па их је поклао, и побјегао назад својим путем. Владика Петар, чувши да је непријатељ учинио тако гнусно, издајничко дјело, сажалио се на Граховљане, дошао им је у помоћ и у Граховском пољу, на Хумцу, подигао је за њих малу тврђаву да се лакше бране од Турака.

Као удар ножа у срце била је за Али-пашу ова тврђава. Послије тога, 5. јула 1843. године, извукао је он кришом топове из Мостара у Гацко и повео са собом митрополита мостарског Аксентија, сакупио у Гацку војску из све Херцеговине, Турке и рају, око 15 000 људи, и отуда је написао црногорском владици молећи га да пошаље своје људе у Никшић и сâм дође да се састане с њим лично да утврде вјечни мир.⁸⁴ У исто вријеме је паша заповиједио својим људима да убију владика, само ако дође у Никшић, а сам је потом хтио да навали на Црну Гору. Владичине уходе су дознале о таквој наредби и замислима пашиним па

што требају“ (*Писма II*, стр. 352). Али-паша није прецизно одговорио, па му је Његош опет писао између 19. и 24. августа, прецизирајући да ће у Дубровник стићи 31. августа по старом календару или 12. септембра по новом, када из Котора крене брод. Али-паша је обећао да ће доћи на границу код Дубровника. У то вријеме Његош је упутио још једно писмо Али-паши и једно у Требиње Хасан-бегу Ресулбеговићу. Али-паша је 28. VIII (по старом календару) стигао у Требиње. У писму које је упутио дубровачком окружном капетану 10. IX (по новом) Али-паша је јавио да стиже на границу „на Царину“ 14. септембра. (Хајрудин Ђурић. *Прилози босанско-херцеговачкој историји XIX вијека*, Сарајево, 1960, стр. 45). Овај датум је — наводно због здравља и невремена — Али-паша помјерио, тако да је на Царину стигао 19. септембра. О помјерању састанка обавијестио је и Његоша. Састанак је одржан у граду, од 21. до 24. септембра 1842. (Хајрудин Ђурић, нав. дјело, стр. 8. и 47). Ово се подудара и с Његошевим писмом Јеремији Гагићу од 12 (24) септембра 1832, у коме му јавља: „Спјешим јавити Вам да сам данас успјео закључити мир с Али-пашом Ризванбеговићем, везиром херцеговачким.“ Писмо је написано још у Дубровнику, али га Његош није могао лично уручити јер је Гагић био болестан, па је упућено са Цетиња. Овом састанку присуствовали су дубровачки (Карло Рознер) и которски (Гаврило Ивачић) окружни капетан (*Писма II*, стр. 363). Том приликом Његош и Али-паша су се побратимили. Након повратка на Цетиње, 18 (30) септембра, Његош је упутио „побратиму Али-паши Ризванбеговићу, везиру херцеговачком и кавалеру турског цара“ једно љубазно писмо (*Писма II*, стр. 364—365).

⁸⁴ О припремама за састанак види се у Његошевом писму Али-паши од 17. V 1843. Као најпогодније вријеме, Али-паша је предложио период од Петрова до Илина дана, то јест од 12. јула до 2. августа. Његош је обећао да ће доћи под манастир Острог, а Али-паша у Никшић (*Писма III*, стр. 41—42). Нешто касније, Али-паша је одлучио да не иде у Никшић, него да пошаље опуномоћенике, па је то саопштио Његошу у писму од 19. јуна, које је послао са Буне.

су све испричали владици.⁸⁵ Он је, свакако, одлучио да не иде у Никшић и са 500—600 Црногораца повукао се у свој манастир Острог, па је отуда звао Турке к себи. Видећи да се друго ништа не може учинити, Турци су из своје средине изабрали 11 људи,⁸⁶ најзначајнијих Сточана и Никшићана, и упутили их у манастир, а Црногорци су их, по наредби владичиној, пресрели и побили.⁸⁷ Када је чуо о томе, паша је био као бијесан, и одмах је вратио војску из Гацка у Билећу, а отуда је повео на Грачарево у Корјенићима, право против Грахова. Владика је са своје стране дошао на Грахово и поставио се насупрот паше. Пуна два мјесеца вођена је ту жучна преписка између непријатеља, али се нису усуђивали да један другога оружјем нападну, најзад су закључили вјечни мир.⁸⁸ Владика је порушио тврђаву на Грахову, а

⁸⁵ У писму Јеремији Гагићу од 29. јула (по старом календару), Његош је о овоме, поред осталог, писао: „По кратком времену како је у народ изишла ријеч о састанку, почела су се откривати злоумишљенија турска да намјеравају мене на састанку убити пошто их стало да стало. Утом дође вријеме и од састанка и ја пођем у Острог, а они некизи дођу у Никшиће. Цијелијех 5 дана варали су ме и чекао сам их када ће изисти на састанку к мени, док ево ти их шести дан ће иду, но та исти дан, мало прије него што ће они доћи, мени се да чрез једнога пријатеља открити све њихово зло намјереније, зато их и не пустим к себи, нити хћенем с њима станка чинити“ (*Писма III*, стр. 58).

⁸⁶ Али-пашини опуномоћеници су прво били: Хаџи Ризван-бег (син Али-пашин), Хасан-бег Ресулбеговић и Баш-ага Реџепашаић, али је касније дошло до измјене, па су се у Никшићу (почетком августа 1843) окупила четири угледна Никшићанина, три Сточанина, затим Баш-ага Реџепашаић, Хасан-бег Ресулбеговић, Мустај-бег Ризванбеговић (умјесто Хаџи-Ризван-бега). Осим Хасан-бега, који се изненада из Никшића вратио у Требиње, изасланици су кренули под Острог, гдје их је чекао владика Његош (Хајрудин Ђурић, *Али-паша Ризванбеговић-Сточевић*, стр. 235).

⁸⁷ Његош је о томе писао Гагићу: „Црногорци, који су чули шта Турци раде, и они су се о злу турскоме договарали, па кад виде да ја Турке к себи не примам, онда они те су око мене били и другијех неколико људи од оближњег села скоче на оружје, да оне Турке исијеку. Ја сам се свакојако старао да те ствари било не би и половину Турака учинио сам спасти, 9 или 10 њих близу саме границе исијеку Црногорци“ (*Писма III*, стр. 58). О погибији изасланика писао је Али-паша окружним капетанима у Дубровнику и Котору, 30. VII 1843. (по старом календару), и то из Гацка, гдје се он налазио за вријеме догађаја. Али-паша пише да су његови изасланици, заједно са Радованом Пипером, отишли Његошу под Острог, али „и ту ние шћео он с нима се вићети, него његову (!) скуп од црногораца, побили и пошекли на божију дверду вјеру десет поглавитиетурака, код нигово манастира, само башага и мои једин роћак побјегоше, и учинио та невјерни владика неисказану невјеру, коју не би учинио ни наигори лупез. И ствар кои (!) ниесе ћуло досад од адама, нити се море знати ни у какву историју“ (Хајрудин Ђурић, *Прилози босанско-херцеговачкој историји XIX вијека*, стр. 49).

⁸⁸ Овај „вјечни мир“ закључили су у Котору Његошев секретар *Димитрије Милаковић* (1805—1858) и Али-пашин опуномоћеник *Осман-ага Зворничанин* (Хајрудин Ђурић, *Али-паша Ризванбеговић-Сточевић*, стр. 237). Копије уговора (трактата) о миру доставио је Његош Јеремији Гагићу, уз писмо од 5. XI 1843 (по старом календару) — *Писма III*, стр. 75. О закључивању „вјечног мира“ са црногорским владиком обавијестио је Али-паша которског заповједника Габријела Ивачића (Хајрудин Ђурић, *Прилози босанско-херцеговачкој историји XIX вијека*, стр. 53).

паша му је платио, за трошкове њене изградње, 8 000 дуката.⁸⁹ Послије овога они су до саме своје смрти живјели на изглед у слози. Али, вратимо се Али-паши, у Херцеговину.

У њега је остао још један брат, Халил-ага, који га је силно мрзио и зато је са старијим сином својим пошао најприје на поклоњење Таби, а затим се из Меке вратио у Цариград да би се побринуо о смјењивању Али-паше, надајући се да ће сам поста-ти паша. Али-паша је за то дознао и постарао се да предухитри брата непријатеља: он је одмах послао у Цариград велики новац своме капућехаји (повјеренику), а овај је уредио тако да обојица, и отац и син, буду отровани.⁹⁰

Сада се Али-паша одијелио и од посљедњег брата; а затим је успио да обојицу старијих синова прогласи пашама, под именом: Нафис-паша и Хафиз-паша. Мислио је да ће његов род вјечито владати Херцеговином.

Муфтија је поново почео гоњење мостарских хришћана. Тај муфтија још једном, пролазећи горњим дијелом Мостара, умало што није престао да дише од умора пред пашом и овај га је као и раније упитао:

— Што си се ти, ефендија, задихао, као да су те рисови гонили?

— Ишао сам — одговорио је муфтија — горњом страном, господару, а преко пијаце, између влаха, није могуће проћи ниједном правовјерном; тако су се они размножили да свуда заудара на свињетину, вино и ракију. Постарај се, господару, да раселиш тај погани олош између Турака, тако ће се они прориједити и више се неће размножавати. Можеш још учинити како је то у *Ћитабу** речено: „Свакога влаха који је за посљедњих 40 година купио кућу у Турчина треба истјерати из ње, а саму кућу отети. Оне који се налазе у најму у турским кућама, и те све истјерај, и нека се власи растуре по селима, нека ору и копају, као што је то за њих одређено.” Гдје владају наши закони тамо не смије бити ни трага вину ни ракији. Ја сада одлазим у Невесиње и нећу се вратити теби у Мостар док не извршиш све ово.

Паша је послао телала који је извикивао по цијелој *чаршији* пашину наредбу, и све је било учињено по муфтијиној жељи. Куће које је тада паша отео од раје више никада, до данашњег дана, нису враћене. Несрећна, пак, раја, која је тада истјерана из турских кућа, мало-помало их је опет узела под

* Књига закона.

⁸⁹ Овај износ потврђује и др. Л. Томановић у књизи *Петар Други Петровић Његош као владалац* (Цетиње, 1896, стр. 127). Новац је донио Али-пашин опуномоћеник на преговорима Осман-ага Зворничанин, а уручен је Његошевом секретару Димитрију Милаковићу, посредством Али-пашиног сина Хаџи-Ризван-бега и которског окружног капетана Габријела Ивачића (Хајрудин Ђурић, *Прилози босанско-херцеговачкој историји XIX вијека*, стр. 53).

⁹⁰ Није се могла провјерити тачност овог податка.

закуп. Тада је паша отео од хришћана сву равницу око мостарске цркве, и та равница је још до данас у туђим рукама.

У кућама које су припадале паши, служило је много хришћанских дјевојака (обију цркава): скоро све их је он потурчио, неку преваром, а неку силом. О томе како је он хтио потурчити Ристу Рајковић,* види „Србско-далматински магазин“.⁹¹

Ево да нешто више кажем о Ванку Далматинцу. Он је много зла нанио хришћанима! Када би неког од њих сусрео на пијаци или на улици, свакога би, као какву стоку, ударао штапом по глави. Ето, десило се, једанпут, да се он сусрео пред мрак са младим хришћанином,** неким Рскалом, и, по обичају, пришао му и ударио га штапом по глави, а овај га је шчепао за грло, треснуо о земљу, извукао мали нож и задао му неколико рана. Штавише, можда би га и заклао да Далматинац није почео да виче. На његов крик, истрчале су Туркиње, отеле га од Рскала, а он право паши и почео се жалити да су власи намјерно послали Рскала да га убије, и како је пет влаха — Јован Зеџ, Јефто Маргета, Ато Сломо Марковић⁹² и два брата, Бошко и Димитрије (Митар), Гачаница — гледало из капија и сви су видјели како га је Рскало ударио, али су побјегли у куће, затворивши врата, и не помишљајући да га отму. Већ другог јутра, паша је наредио да се ухвати Рскало и стријеља насред чаршије, а осталу петорицу је бацио у тамницу, одакле су се тек након три мјесеца једва откупили преко пријатеља. У Маргете је Али-паша отео кућу која је вриједила више од 50 000 гроша.

Сада, кад се помирио с Црногорцима, паши није више остало ништа чиме би се правдао пред Портом за неиспуњавање танзимата, и почео је узбуњивати Сарајлије и Крајишнике на устанак против Веџид-паше, да би некако одложио још једну годину. Босанци су написали тужбу против Веџид-паше, њега су позвали у Цариград, а на његово мјесто у Босну је дошао

* Прича о њеном мучењу, коју је написао аутор тог чланка унесена је скраћено у други том „Руске беседе“ за 1856. годину.

** То јест, православни.

⁹¹ Памучина упућује на своју причу *Побједоносно мучење Христине Рајковића дјевојчице*, у Мостару 1841, објављену у Србско-далматинском магазину за љето 1850. У Загребу. Год. XV, стр. 51—86.

⁹² Ато Сломо Марковић био је у једној депутацији Муслимана и хришћана која је ишла у Сарајево Омер-паши Латасу 24. X 1850, да се жали на Али-пашу Ризванбеговића. Кад се, 5 јануара 1851, вратио из Сарајева, донио је писмо Омер-пашино за владику и хришћане, у коме је паша тражио да живе међусобно у миру. Већ 6. фебруара 1851. Слома су, заједно са заробљеним мостарским Муслиманима, потјерали у прогонство у Трапезунт, али су га посјекли пратиоци у Сјеници (Чокорило, *Дневник*, стр. 95. и 99).

Хозрев-паша.⁹³ Он је хтио да се упозна с Али-пашом и састао се с њим у Коњицу ради савјетовања о увођењу танзимата и нуфуса, али је Али-паша и њега обмануо. Крајина се није престала бунити и Хозрев-паша, видећи да ништа не може успјети, удаљио се у Цариград, а његово мјесто је заузео Кјамил-паша,⁹⁴ који је убрзо урадио оно што и његов претходник, то јест, упутио се у Цариград. Најзад, стигао је у Босну заклети реформатор мушир Тахир-паша⁹⁵ с малим одредом низама, и он је дао султану ријеч да ће сву Босну *унизамити* (то јест, потчинити је регрутовању и цијелом поретку, везаном за установљење регу-

⁹³ *Мехмед Хусреф-паша* или *Хозрев-паша* наслиједио је (1840) Ведики-пашу. Августа 1841. састао се у Коњицу с Али-пашом Ризванбеговићем. Састанку је присуствовао и царски комесар *Селим-бег*. Тада је Али-паша дао писмено обећање, које су потписали и други херцеговачки прваци, да ће у границама Херцеговине угушити сваки покрет који није у духу царских наредба. Све је то остало само мртво слово на папиру, па је Али-паша и даље самовољно владао у Херцеговини док се у Босни, у исто вријеме, измијенило неколико везира (Хајрудин Ђурић, *Али-паша Ризванбеговић-Сточевевић*, стр. 240). Хусреф-паша је немарно управљао, па је другима препустио власт, а сам је највише времена проводио у своје харему. Најжешћи отпор у спровођењу реформи пружио му је *Махмуд-паша Тузлић* или *Тузла-паша*, тузлански муселим. Хусреф-паша није само проглашавао хатишериф, него је отпочео и да одржава војне вјжбе резервиста коњаника, обавио је и инспекцију по своје вилајету. Ни он није могао умирити Крајишнике (1843). Ускоро по повратку у Травник, добио је вијест да је смијењен. Наслиједио га је *Мехмед Ђамили-паша* (Васиљ Поповић, нав. дјело, стр. 51-64).

⁹⁴ *Мехмед Ђамили-паша* или *Кјамил-паша* наслиједио је (1843) *Хусреф-пашу*. За кратко вријеме своје управе у Босни показао се као реформни управитељ. За његове управе дошла је наредба да се укида примјена мучења у судској истрази, а куће су нумерисане бројевима на дашчицама (тахтама), па је назван *Тахтар*. Наслиједио га је, почетком јануара 1845, *Осман Нури-паша* (Васиљ Поповић, нав. дјело, стр. 64).

⁹⁵ *Мехмед Тахир-паша* (Ченкел-заде Мехмеди Тахир-паша), султановим указом од 4. јула 1847, наслиједио је Хаџи-Халили Смаил-пашу на валијској столици у Травнику. Прије тога, Тахир-паша је био министар морнарице (капуданпаша) и једренски намјесник. У Травнику је био већ почетком септембра 1847. Убрзо је сазвао једну конференцију, на којој је изложио султанову вољу да народ буде слободан од насиља и да даје само оне данке које је султан одобрио. Наредио је да рају не смију тлачити. Тахир-паша је предузео све да изведе оно што његови претходници нису могли извести: да прогласи начела хатишерифа од Гилхане и да хришћане стварно упозна с тим начелима. Укинуо је неке намете (*смртницу* и *удатбеницу*). Исто тако је хтио да проведе и уређење *беглучења*. Тахир-пашине наредбе су се споро саопштавале раји, јер су наилазиле на отпор беговата. Умјесто беглучења, у љето 1848. године Тахир-паша је увео такозвану *гретину* на жито и половину од сијена. Ово увођење је наишло на отпор хришћанских сељака, јер то није био и једини намет који су они морали давати. Ипак, Тахир-пашине реформе су пробудиле велике наде код хришћана. Побуне бегова нису престале, прво у Сарајеву, којој је на челу био и ранији побуњеник Ахмед-ефендија Глођо, а онда у Крајини. Против Крајишника кренуо је лично Тахир-паша, али му је војска обојела од колере. И сам је напола мртав донесен у Травник, гдје је ускоро умро (22. V 1850). Послије Тахир-пашине смрти, Порта је именовала за босанског валију Хафиза *Мехмед-пашу*, али је војну команду повјерила *Омер-пашини Латасу* (Васиљ Поповић, нав. дјело, стр. 67—98).

ларне војске). Он је једва успио да се смјести у Травник, а већ су се окупили Крајишници под вођством Алије Кедића, кренули и ударили на Тахир-пашу, али их је он дочекао са својим низамима и разбио. Ускоро послје овога, Тахир-паша је неочекивано умро у Травнику, а његово тијело, по његовој жељи однесено је у Цариград и тамо сахрањено. За све ово вријеме Али-паша је погледао шта ће из овога изићи.

Раније сам рекао неколико ријечи о владици Јосифу. За мало времена послје премјештања из Херцеговине у Димитријаду, послали су га због неке кривице у заточење на Свету Гору, а затим су га премјестили у трећу епархију, у Охрид. Овдје је он такође починио неке грешке, и њега су већ сасвим опозвали у Цариград. У уставу Велике грчке цркве (патријаршија) је правило према коме ниједан владика не може заузимати четврту епархију, а може, ако је то потребно, вратити се у било коју од три претходне. Пошто је Али-паша био велики Јосифов пријатељ, а владичин зет Јован Анђелопуло један од најближих пашиних људи, то су они оклеветали пред Великом црквом и пред султаном владику Аксентија, кога су премјестили у епархију велешку, а Јосифа, 1848. године, поново поставили у Херцеговину.

За цијело ово вријеме, и у властитој Али-пашиној кући био је велики раздор, међу његовим синовима је царовала самовоља. Сваки од њих се трудио да има првенство, а оба су, као ивер Ризванбеговића, гледали како би један другог збрисали са свијета. Задавали су они, пак, својим свађама страх јадној херцеговачкој раји, особито мостарској. Такав су страх задали да нико није смио ни писнути. Негдје у то вријеме и онај пакосни мостарски муфтија, који није могао да трпи влахе, побјегао је у село Гнојницу и тамо умро.

Међутим, султан је ријешо да одмах *унизам* босанску земљу, или да је сасвим разори, и тамо је послао сераскера Омер-пашу⁹⁶ са 15 батаљона низама. Он је стигао у Сарајево у јулу 1850. године.

Када је за то чуо Али-паша, сазвао је у Буни сву улему и владику Јосифа ради тајног савјетовања о томе шта је потребно чинити. Прије свега, он је послао свога сина Хафиз-пашу и владику Јосифа да сусретну Омер-пашу у Новој Вароши и допрате га до Сарајева, а шаљући их рекао им је:

— Слушајте, ти, Хафиз-пашо, и ти, митрополите Јосифе! Идите Омер-паши, предајте му селам (поклон) и реците да је Херцеговина са свих страна окружена невјерницима, и да зато у њој не може бити заведен исти поредак као у другим пашалуцима. Само гледајте да удесите то некако с њим, а ми ћемо

⁹⁶ О Омер-паши Латасу види биљешку бр. 33, уз *Љетопис Херцеговине*.

сакупити 20—30 мостарских скитница, даћемо их њему у регруте и још ћемо прикупити 500 000 гроша, и нека га ђаво носи одакле је и дошао. А не заборавите свему томе додати да ја никако не могу ићи њему лично у Сарајево, зато што сам стар и хром.

Хафиз-паша и владика Јосиф упутили су се Омер-паши. Одмах након тога, Али-паша је сазвао сву мостарску улему и почео јој овако говорити:

— Тај Омер-паша је невјерник (ђаур), он је поповски син. Све су ово направили власи с предумишљајем, они су га пронашли да би уништио Турке. Сви ти низами с њим такође су ђаури, за које не постоји ни вјера, ни закон, ни савјест. Долазећи нама, они скрнавe част, не само жена него и мушке дјеце, а онда уводе нуфус и танзимат. Није ли свакоме Турчину боље умријети него то гледати својим очима. А и власима ће тада закукати црна кукавица — знаће они какво је турско насиље, а до сада су они били, тако рећи, бегови.

Кад је улема чула да Али-паша злобно говори о хришћанима, почела је оптуживати једног младог Србина, Мостарца, Симата Грујицу,⁹⁷ кога су наводно нашли у кући једног Турчина. Они су повели говор о томе како би то Симат платио главом. Паша је послао свога кавазбашу и једног Симата су стријељали наред мостарске чаршије, да се власи сувише не силе.

Омер-паша није хтио саслушати ни Хафиз-пашу ни владика Јосифа, него их је, једноставно, упутио назад, у Мостар, и наредио да се Али-паша одмах јави њему у Сарајево. Али-паша више није смио да се правда и хитно је дошао у Сарајево, гдје су се сакупили и све остале паше и капетани босански, са по једним почасним биљежником (улема) из сваког босанског и херцеговачког кадилука. Међу посљедњима из Мостара је био Ахмед-бег Хаџиомеровић,⁹⁸ који је, вративши се у Мостар, говорио Турцима да су низами све Мађари и други ђаури. Омер-паша је пред свима прочитао ферман,⁹⁹ у коме се говорило да се Босна и Херцеговина треба да потчине танзимату и нуфусу. На

⁹⁷ О смрти *Симата Грујице* опширније говори Прокопије Чокорило у *Љетопису Херцеговине* и у *Дневнику* (стр. 103). Види и биљешку бр. 31, уз *Љетопис Херцеговине*.

⁹⁸ О *Ахмет-бегу Хаџиомеровићу* види биљешку бр. 37, уз *Љетопис Херцеговине*.

⁹⁹ Омер-паша Латас стигао је у Сарајево 4. августа (23. VIII) 1850. године и са главнином војске одсјео на Горици. Још из Новог Пазара позвао је представнике племства и улеме да присуствују свечаном читању царског фермана. Свечани чин обављен је 15. августа 1850. године, недалеко од данашње Али-пашине џамије. Читању фермана присуствовали су 2 везира и 10 паша. Између осталих, овом свечаном скупу присуствовали су Али-паша Ризванбеговић Сточевић, Махмут-паша Тузлић, Фадил-паша Шерифовић, Махмут-паша из Зворника (Хамдија Капићић, нав. дјело, стр. 51—52).

ријечима су сви обећали да ће испунити оно што је заповједио султан. Али-паша се сложио да Скендер-бег¹⁰⁰ са два табора (батаљона) оде у Мостар и тамо зимује. Тада је Омер-паша с неколико коњаника пошао да погледа Посавину. Одмах по његовом одласку, кућама су се разишли све паше и капетани, а такође и Али-паша Ризванбеговић, који је нашао свога кавазбашу на Борцима, изнад Коњица, гдје је рашчишћавао пут за скори пролазак низамских топова, узео га је са собом и вратио се у Мостар. Исте ноћи, у свом дворцу, сазвао је он мостарску улему и о нечему је дуго шапутао с њом, а ујутру се брзо покупио и са свим укућанима се упутио на Буну, оставивши у кући само сина Рустем-бега и кавазбашу с неколико слугу.

Мостарски Турци, сазнавши убрзо да је у Коњиц дошао Скендер-бег са низамима, побунили су се и дигли на оружје, 3. октобра 1850. године. У помоћ су им дошле све *балије* (обични муслимански народ) из мостарског, невесињског и гатачког кадилука. Сакупило их се укупно око 7 000 наоружаних. Из пашиног дворца је Мостарцима пребјегао кавазбаша, и тек што су га срели, већ су га поставили за главног заповједника све њихове војске. Он је одмах одвојио дио војске и повео је на Врабач, који се налази изнад Коњица, и пресјекао пут Скендер-бегу. Мостарци су се са своје стране оградиле и учврстили, насилно истјерали Рустем-бега из дворца и отправили га оцу, на Буну. У зиму те године, стигао је морем Хајрудин-паша¹⁰¹ са 1 000 низама, искрцао се у Суторини, близу Новога, прошао кроз Требиње и Столац и појавио се на Буни. Он је молио Мостарце за дозволу да прође кроз Мостар са војском у Босну, што су ови одбили, и тада је Али-паша послао свога старијег сина Нафиз-пашу да Хајрудина проведе преко Габеле, Љубушког, Дувна, Ливна — и на тај начин је ушао у Босну. Нафиз-паша је, враћајући се кроз Дувно, да ли од болести, или од тога што је сувише прио ракије, умро на путу.¹⁰²

Сљедеће јутро било је за Али-пашу црна година, одједном је примио двије тужне вијести: једну да му је син умро, а другу да му Мостарци поручују да се покупи са Буне у Столац. Истог дана је он оставио Буну у великој тузи, пошао право у Столац, у тврђаву, и поново се почео припремати у њој за одбрану. Држећи се само за страну кавазбаше, он је рачунао овако: „Побићу Мостарце — опет ћу бити везир, а ако цар побиједи, ја сам и тако био на његовој страни.” Али се десило другачије: Омер-паша је увидио његову дволичност и смислио за њега нешто сасвим друго. Крајем јануара он је послао из Сарајева Скендер-бегу у Коњиц још батаљон низама, ескадрон коњице и одред Арнаута и наредио да се одмах удари на Мостарце код

¹⁰⁰ О Скендер-бегу види биљешку бр. 38, уз *Љетопис Херцеговине*.

¹⁰¹ О Хајрудин-пашини види биљешку бр. 45, уз *Љетопис Херцеговине*.

¹⁰² О Нафиз-пашиној смрти види биљешку бр. 47, уз *Љетопис Херцеговине*.

Врапча. Тако је и урађено, и исти дан је Скендер-бег разбио Мостарце на Борцима. Ту их је много погинуло, а 20—30 заробљеника свезане је послао у Сарајево. Мостарци су се били сакупили на планини Влах, око куле. Скендер-бег је кроз два дана поново ударио на њих, разбио их и цијели дан их тјерао пред собом до Подпорима, три сата од Мостара. Увече су се бјегунци појавили у Мостару и испричали онима који су остали да је све пропало. Исте ноћи њихове старјешине су побјегле у Аустрију, а други су се разбјежали којекуда по селима. Другог дана, 29. јануара 1851. године, ујутру, Скендер-бег је стигао у Мостар и, по наредби Омер-паше, позвао овамо из Стоца Али-пашу с његовом дјецом и чељадима, а овдје их је све повезао и затворио. Дознавши за то, Омер-паша је и сам хитно стигао у Мостар 9. фебруара. У то вријеме се сва Крајина и Посавина подигла с оружјем на низаме. Омер-паша је врло добро знао да је то припремио Али-паша, а осим тога, Хасан-бег требињски, који се стално налазио уз Омер-пашу, напричао је о Али-паши све најгоре. Послије неколико дана, 21. фебруара, он је подигао из Мостара у Крајину сву војску са Скендер-бегом. Али-пашу су посадили на губаво кљусе, а Хафиз-паша је морао ићи пјешке упоредо с њим. Његове људе као и неке мостарске Турке који су потпаљивали неред Омер-паша је повео, свезане као заробљенике, са собом у Крајину. Причају да је Али-паша, када су дошли у Бању Луку, испсовао Омер-пашу да не може бити ружније, и да је Омер-паша због тога наговорио једног низама, и тај је ноћу убио Али-пашу, пуцњем из пушке у главу. Тако је завршио свој злосрећни живот Али-паша Ризванбеговић!¹⁰³

Међутим, Омер-паша је ударио на Крајишнике и Посавце, потукао их и покорио, заробио многе старјешине, а такође бадио у окове двојицу сарајевских паша, Фазли-пашу Шерифовића¹⁰⁴ и Мустај-пашу Бабића,¹⁰⁵ и заједно с Али-пашином породицом послао их у заточеништво у Цариград. Од бунтовника који су били старији узео је велики новац и пустио их, а млађе је обвучио и одредио у низаме. Исте те године, увео је он танзимат и нуфус у свој Босни и Херцеговини и од Турака сакупио регруте за низам.

За старјешину Херцеговине одредио је он Исмаил-пашу Арнаута.¹⁰⁶ Обрачунавши се с побуњеницима, Омер-паша је 1852. године позвао у Сарајево херцеговачког и зворничког владику, у сваком кадилуку у Босни и Херцеговини наредио је да се узму

¹⁰³ О погибији Али-паше Ризванбеговића види биљешку бр. 42, уз *Љетопис Херцеговине*.

¹⁰⁴ О *Фазли-паши Шерифовићу* види биљешку бр. 18, уз *Љетопис Херцеговине*.

¹⁰⁵ О *Мустај-паши Бабићу* види биљешку бр. 17, уз *Љетопис Херцеговине*.

¹⁰⁶ О *Смаил-паши Арнауту* или *Исмаил-паши* види биљешку бр. 54, уз *Љетопис Херцеговине*.

под стражу сви игумани, монаси, попови, фратри* и старјешине, и у све раје је одмах одузео све оружје. Ово је за рају било погибелно, зато што су јадни хришћани само оружјем очували до тог времена своју вјеру, штитили иметак, живот и част. Одузевши оружје, он је створио нове судове (мециласе), и у сваком поставио између раје по једног коџобашу, који је био дужан да сједи ниже Турака и да од све раје сакупља султанске приходе. Намети и тлачења постали су од тог времена десет пута већи и гори него што су били за вријеме Али-паше!

Обавивши послове у Босни, Омер-паша се исте године (1852) упутио у Цариград, али се ускоро опет вратио са огромном војском и повео рат с Црном Гором. Тамо су га потукли, и он се, посрамљен, вратио назад.

Нови поредак који је он увео у Босни и Херцеговини дотукао је јадну и плачну рају, и сада нема људске могућности да живи с Турцима.¹⁰⁷

* Францискани.

¹⁰⁷ На крају *Живота Али-паше Ризванбеговића* налази се потпис аутора: „Архимандрит Јоаникиј Памучина“ и име преводиоца на руски језик: „Д. Карјакин“.

ЈОАНИКИЈЕ ПАМУЧИНА

ЖИВОТОПИС
СЕРАФИМА ШОЛАЈЕ

Кад се човјек удубљено загледа у царства ваздушна и бездушна, увидиће да је божествена премудрост још у почетку улила свачему своју природу, како душевној а бесловесној животињи, тако и бездушном растјењу, од којих¹ мало или ни мало не може се наћи да престапају своје јестествене законе. Од њи свако напосе држи се пута своје природе. Погледамо ли на животињу и тице, од највећег слона па до најмање живинице, од високопарног орла па до најмањег црвића и грмуше; тако исто на бездушно растјење, од највећег дуба па до најмање травчице: видимо како се први плоде и по својој од Бога даној им природи испуњавају природне дужности; свако скрбно васпитава и негује свој народ, то све раде да умноже и да их је више, па да свако након себе остави своје потомство. Тако исто бива и са бездушним стварима, и оне расту у висину, у своје уречено вријеме изгоне пупке, пуштају лишће, цвјетове и плод. Ово се све обраћањем свијета миче, да свака ствар остави након себе своје неизгубљено име.

Према овоме горе наведеноме, разумни људи, кои су саздани по образу божијему, они сви без изнимке, неки више, а неки мање престапају границе своје природе, злоупотребљавајући даровану им слободну вољу. То се види још на првом човјеку Адаму. Дакле, кад је човјек саздан по образу божијему, одарен је словесном душом зато ваљало би да увијек иде правијем путем, и да чини вазда добро, а да се клони од зла; али људи на жалост већом страном нерасудно поводе се на сваку злоћу; и ту одма прелазе се границе јестественога закона. Зато праведно цијенимо да они људи кои се држе правога пута, а удаљују се од сваке злоће, оставише након себе вјековјечито име. За овакове казао је премудри Соломон² (*Приче*, гл. 22): „*Лучше имја доброје, неже богатство много*”.³

¹ Приређивачи нису вршили никакве језичке и стилске измјене у овом *Животопису*, сматрајући да је исправније задржати првобитни текст, како би се очувала аутентичност Памучиновог књижевног израза.

² Соломон, Саломон, Соломун (јев. Шеломо), јеврејски цар око 960—935. прије нове ере, син краља Давида. око његовог имена створен је низ легенди, а приписује му се и већи број пјесничких дјела — *Пјесма над пјесмама*, *Псалми*, *Приче* итд. (*Мала енциклопедија Просвета*, 2, М—Ш, Београд, 1969, стр. 609).

³ Цитат из *Прича Соломунових*: „Боље је име него велико богатство“ (*Свето писмо*. Предео Ђура Даничић. Глава 22).

Према овакијем може се близу успоредити и наш пок. јером Серафим, у крштењу Стефан Шолаја, који се је 22. декем. 1800. год. родио у селу Паћенима у Далмацији, било му је оцу име Јован, матер умрије му док се је родио, пошто је остао иза мајке, воспитавала га је његова покојна баба, и када је малко одрастао, дали су га у службу Србину Јаки Миовићу у Дрниш, који га је гледао као своје ђетENCE. До неко доба одведу га у манастир. Крупну, ђе је по ондашњем начину научио читати славенски, црковно појање и писати. Послије јером. Макарије Вукадиновић узме га са собом за ђака на парохију опузенску у Неретву. Стефан је умео лијепо писати српски и талијански, што је био научио од истога његова духовника Макарија, коме је водио парохијалне матрикуле. Стефан се је био заљубио у калуђерски чин, али како тада није било епископа православније у Далмацији, чујући за м. Житомишљић, славну задушбину чувеног Милорадовића,⁴ дође у манастир и калуђери га драговољно приме. У то вријеме Јосиф,⁵ митрополит херцеговачки, дошавши из Мостара у манастир, рукоположи га јерођаконом 6. јунија год. 1826, а исте године 15. августа за свештеника. Истоме се владици о. Серафим врло допадне, па га одреди год. 1828. у Мостар за јерофимера гдје је био чредни свештеник без промјене 26 година.

Ја сам се био родио у Требињу, у селу Заградињу, 13. декембрија 1810. год. те је и мене исти Јосиф, владика у мостарској цркви, зађаконоио 25. декембрија 1829.⁶ год., а 1. јанварија 1830. год. рукоположио за свештеника за м. Завалу у Попову, у коме сам служио засебице 5 година и 4 мјесеца. Иза тога исти Јосиф владика, при поласку своје у Цариград,⁷ свршетком априла 1835. год. премјести ме из Завале у мостарску цркву за ефимера, у друштво нашем добром Серафиму Шолаји, који ме с радости прими. Од 1. маја 1835. год. до 2. октобра 1853. год. живили смо заједно у духовноме братству, много боље већ каква два рођена брата на свијету. Зато сам најбољи свједок о његовима красним врлинама.

⁴ Милисав Милорадовић Храбрени, потомак чувене средњовјековне племићке породице Храбрени из околине Стоца, у Херцеговини. Милорадовићи су се, највјероватније, у XVIII вијеку одселили у Русији, гдје су били познати и утицајни. Не зна се тачно када је Милисав Милорадовић подигао манастир Житомишлић, али неки узимају као сигурну год. 1563. У овом манастиру нема натписа, али је некад била фреска ктитора Милисавва и година 1609. (Војислав Божићевић, *Властeosка породица Милорадовића-Храбрених у Херцеговини*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, НС, Сарајево, 1952, VII, стр. 139—160). О Милорадовићима и манастиру Житомишлићу говори и А. Ф. Гилфердинг у *Путовању по Херцеговини, Босни и Старој Србији* (Сарајево, 1972, стр. 64—69).

⁵ О херцеговачком владици Јосифу види биљешку бр. 22, уз *Љетопис Херцеговине*.

⁶ Исте податке саопштава Памучина и у *Животу Али-паше Ризванбеговића Сточанина*.

⁷ Памучина мисли на уклањање владике Јосифа са мјеста херцеговачког владике.

Бијаше учтив и врло паметан; цјеломудрено је проводио свој живот, како што се приличило његову чину. Све што би говорио, најприје би се смислио, па би онда осољено и скувано говорио; никад нико није могао чути из његовије уста гниле ријечи, зато га је свак поштовао и љубио, не само хришћани од обадва обреда но и Турци. Увијек је био побожан и богомољац: стојећи, сједећи, одећи и на коњу јашући, вазда се скромно у себи Богу молио, и у устима му је било: Боже! милостив буди мени грешному.

Прем да није имао најбоље грло, опет, кад не би служио божествену, све би се отимао и утицао, да пјева у цркви по грчкоме начину, као што су отприје и у Далмацији по црквама пјевали, што је од старина у Далмацији заведено било. И у својој ћелији често пута узео би грчку Псалтикију (музикалну књигу).

Бијаше узроста средњега; коса и браде црне, подугачке, густе и умјерено широке, у образу црнпураст и црније очију; у врату мало погрбљен, те су му многи говорили да ће умријети од капље, малко хрпав по образу, што су га још у ђетињству биле оспице нашарале. Имао је на себи вазда чисту одјећу. Имао је у некијем разговорима неко прирекање, па кад би се што на кога срднуо, рекнуо би му: „Добар чоче, право, право.” Ево примјера: једном нађезе кроз Мостар однекуда један Сријемац богословац, који је дошао код нас, био с нама неколико дана и слушао како ми читамо и пјевамо јутрењу и вечерњу, те једном каже о. Серафиму:

— Овај твој садруг Јаникије чита и пјева с ударенијама, као што сам слушао Грке да тако читају и поју у Сријему; а ти читаш без ударенија, као што и ми Србљи тако чинимо, осим само што и ти пјеваш по грчкијем гласовима.

Одговори му о. Серафим:

— Добар чоче, право, право, мој друг Јаникије, он ти је прави Грк, и тамо ти је све с Грцима, с њима све говори, чита и пише, и што једанпут чује и види одма ти прими и научи, а ја колико се трудим и мучим, па не могу никако ни ударенија да научим.

Тада му рекне богословац:

— Е, мој отче Серафиме, све је то ласно, ама је велика штета што ви обојица нијесте учили богословске науке, па сте у том једне простачине који не знате ни што је анђел, ни што ђаво, ни св. Тројица — итд.

Одговори о. Серафим:

— Добар чоче, право, право, да ти кажем: ви сте неки млади људи од богословаца, прави надмењаци, који док свршите понешто жље науке, мислите да сте све класичке књиге прождрили и да оне саме из вас говоре, а не идете да незналице наставите и приучите, но да побожне људе ружите и чест им обарате, и с тијем сами себе чините простацима, право, право, нећу ти ни

зато остати дужан, ако иђемо у појату, не гриземо с коњима сламу. То оћу да кажем, ако ми нијесмо били срећни да научимо богословије, а оно се од малог а ђетињства сваки дан упражњавамо у богослужењу и прочитавамо све душеполезне црквене књиге, и питајући један другог — све незнани знанијега — и тако се за невољу (кад немамо боље) можемо и ми трпјети, док Бог да и боље, а хвала Богу користни смо својој цркви и народу.

Па му одговори јасно на сва питања, да се и сам овај наш богословац у чуду нађе.

— Право, право, мој синко — придода му даље — и ти ли си нека тица кажеш? Слушај ме, да ти и ово речем: одовле отићу турски младићи у Цариград те се тамо уче по више година, и кад се врате амо и доћу напуњени своје религије, са својом понизности да могу све би изнова Турке потурчили, назидавујући и утврђујући своје турковање. Али је у нас, на жалост, и у том велика недаћа, јер сам у више прилика спазио да многи неки наши младићи, који иду по школама више година, кад се врате кућама, они ти доћу пуни кичељиве надмености, одма у првотач насрну на своје родитеље и свештенике, не назиђавају у вјери, но да могу све би оборили за тили час, не стидећи се свога безобразлука, сами не моле се Богу, не посте, ништа од своје религије не држе, ни вјерују, но само похваљујући се пред простијем и незлобнијем душама, вичући говоре: ја сам толико година учио то и то, па шта је ово, шта ли то, и зашто ће оно? С такијем њиовијем раскошнијем и развратнијем поступањем, саблазњују просте, слабе и безазлене душе, и тако одвлаче за собом у погибију.

О. Серафим овако бијаше љутит кад би му се ко чести дотрнуо и не би могао ошућети, што му не би одговорио, да би био и какав великаш.

Како је м. Житомишлић близу Мостара, три сата ода, тако је о. Мелетије Плавша често пута долазио к нама двојици, а тако би ми исто одлазили к њему у манастир. Пошто би се састали нас тројица у једној ћелији, најприје би пјевали праздничке катавасије, премећали и читали црквене књиге, и истраживали би оне ријечи које не би могли разумјети, и послије би се провеселили, а занајвише ја и о. Мелетије, јер он бијаше врло шаљив и умио је многе смијешне анегдоте причати. Имадијаше и он прирекање, те би готово уза сваку ријеч говорио: „вели, каже, вели, каже”. У томе би казивали смијешне људе у Далмацији, као: попа Муждала, попа Маука, попа Стефана Видосављевића, фра Баћа и многе друге, а много би пута водили разговоре о архимандритима, Зелићу⁸ и Богуновићу, казивали би за

⁸ Герасим Зелић, крштено име Кирил, родио се 11. јуна 1852, у Жегару у Далмацији. Монах и архимандрит манастира Крупе. Умро у Будиму 26. марта 1828, а кости су му пренесене у манастир Крупу (1. августа 1868). Свој бурни живот и лутања описао је у обимном *Житију Герасима Зелића I—III* (Српска књижевна задруга, Београд, 1897, 1898. и 1900).

Тодора Билбију, како има јасно грло и лијепо пјева у цркви. Много би пута уздисали за страдања Кирила Цвјетковића,⁹ Андрију Личинића, Никанора Кнежевића и Макарију Вукадиновића итд.

Кад се је био о. Серафим закалуђерио, одма убрзо пошаље га игуман за некакав посао у парохију, и пошто уљегне у кућу на што је ишао, угледа код ватре једну стару и слијепу бабу, која је била запрећала ноге у врућ пепео. Кад баба чује да су се нешто кућна чељад узрујала говорећи: „добро си дошао и благослови оче!“, запита једну младу невјесту: — Невјеста, ко је то дошао, бона?

Борме, баба, дошао нам је онај млади духовник из нашега м. Житомишљиха што се ономаде покалуђерио — одговори јој ова. Баба ће:

— А како су му нађели име, јадна?

Невјеста: — Нађели су му име Серафион.

Баба: — А, ђаволе, отоле, та брже ти се боље засерафиони.* Бог га посјека па да и он одма ружи жене.

Невјеста: — Није бако, овај духовник као онај стари Серафион што га ти знаш, већ овај изгледа врло добар свештеник.

Баба: — Е, док се он тако млад одма засерафионио, немој ми ти ништа зањ казивати, знам ја шта у њему лежи. Бона, кад је ту дошао барем упитај га колико су ове године расјекли калуђери Петровије поста,** ако још нијесу, а ну га, јадна, молите да не међу ове године пуно, зашто је глад и јад.

Ваистину погоди нешто баба, јер је и он послѣје жестоко ружио жене: за разговарање у цркви, за записе, гатке и остала сујевјерја.

Ако ми се допушта, сад ми треба овђе узгред, да продужим историју: *Почетак доласка грчки владика у Херцеговину*, коју сам започео и напечатио у „Србско-далматинском магазину“ за годину 1848. (види страну 169).

* Баба је од малена ђетинства познавала неког Серафима Танића у истоме манастиру, који је ружио људе, а сувише жене, па је мислила да само они руже коме је име Серафим.

** Баба је виђела да сваке године нијесу Петрови пости једнаци, па је мислила да то калуђери расијецају као турски порез, некад мање а некад више.

⁹ Кирило Цвјетковић или Цвијетковић родио се 15. септембра 1791, у Баошићу близу Херцег-Новог. Био је протосинђел владике Венедикта Краљевића и парох у Шибенику. Заједно са ђаконом Андријом Личинићем открио је и показао народу Краљевићеву игру око увођења уније („унијаћење“ православних у Далмацији). Због наводног учешћа у покушају убиства Краљевића, Цвјетковић је одлежао четири године у истражном затвору (1821—1825) а затим осуђен, са још двадесеторицом, на двадесет година робије, коју је одлежао у *Градишци*, близу Трста. На слободу је пуштен 12. фебруара 1846, али се није могао вратити у постојбину. Остатак живота провео је у манастиру Бездину у Банату, гдје је и умро, 28. септембра 1857. У рукопису је оставио занимљиву *Аутобиографију*, коју је 1898. године објавила Српска краљевска академија наука у Београду, (*Житије Герасима Зелића III*, стр. 148).

Аксентије,¹⁰ дакле, митрополит, родом Бугарин, дошао је из Цариграда у Мостар 1. априла г. 1838. Он се одма по Ускрсу опереми и отиђе у Таслицу (Плевље), да одонуда започме народ глобити; подморање поведе са собом о. Серафима, и држао га је тамо код себе до мртве јесени, и тада се једва овај измолио да се опет врати у Мостар.

Пошто ти се мало одморио, запитам га:

— Како ти се допада овај наш кириарх (господоначелник)?

Одговори ми:

— Имаш ли ти, Јањизио (тако би ме у шали звао), ишта лијепо вечери, јер сам мртав гладан? Док се малко утјешим, па ћу ти вечерајући све испричати по реду.

Пошто већ смо били напола вечерали, почме онда о владици казивати:

— Често сам пута ишао по селима с Јосифом владиком, а једанпут и с Прокопијем¹¹ по свој епархији, и обојица су били прави Грци, и у свакоме селу, у најљепшој кући смјестили би се, и ја с њима, али овај бугарски лончар* никад ми не даде у кући са собом ноћити, но ме ишћерај, те сам све с коњушарима ноћивао, трпећи буве и дим. Морао сам сваку ноћ по поноћи уранити и код њега читати полуноштницу 17, катизму, још и друге три тога дана; и то све ваљало ми је до шестопсалмија свршити, док још он није устао. У томе већ и он устаје из постеље и сваки пут прочита сам наизуст шестопсалмије, а ја јектенија, па одма ти он започми по музици трубјети сједалне, а ја му припомажи. Пошто ово сврши, стани ја све редом читати каноне, а он ти зовне чибукчију и кафецију, те му један ложи ватру и приставља кафу, а други му помаже да се обуче, опаше; ишчешља и умије. Док ја сврши каноне, у томе и он већ сврши своје, па одма започми и остало од јутрење и часова с акатистом. Ово се све до зоре сврши,** и ту се стоји три дебела саата. У вечер опет вечерња, мало повечерје с каноним Богородичиним, и све по псалтихији пјевајући стихире и славе.

Кад смо већ стигли у Таслицу и улегли у м. Тројицу, ту опет јутром и вечером стајао сам пред његовијем столом држећи му октоих и минију и канонархишући му. Јест и велики постник и богомољац, што оно српска пословица вели: никад га богомољнијега а неумољнијега. Види се да је и злопамтило, јер

* Свакога љета долазе Бугари из његова отечества у Херцеговину те граде од гњиле судове, зато смо га сви звали: лончаром и ћупаром.

** Овако је чинио у Мостару у својој митрополији 10 година, а то све до свога одласка из Херцеговине, но уз Часне poste саставио би и вечерњу с јутарњом, с девет катизама и с часовима све заједно од 6 до 8 саата сваки у Бога дан стајали смо на ногама ја и о. Серафим наизмјенице, држећи на рукама пред њим неки стари Триод од 5—6 ока тежине.

¹⁰ *Аксентије Петровић*. О њему говори Памучина и у *Животу Али-паше Ризванбеговића Сточанина*.

¹¹ *Прокопије* је наслиједио закратко владику Јосифа. Види биљешку бр. 41, уз *Живот Али-паше Ризванбеговића Сточанина*.

казиваше ми онај његов Илија, ђак из манастира Риљског, да на кога се једанпут наљути, никад се не може одљутити, док му се страшно не освети. Познао сам га још да је јаспреша, среброљубац, и свештеникомрзац. Поглоби манастире, свештенике и вас народ: од свештеника узимље на сваку кућу у његовој парохији по 5 гроша, и то зове — филотима (љубочестије), као добродошлице; годишњег батика (харача) узимље од свештеника на сваку кућу по 1 грош. Знао да су иза Јосифа владике остале вјенчанице, што смо им давали: од прве гроша 3,20 пара, од друге 7, а од треће 10,20; а сад је он и то повисио, те узимље од прве гроша 8, од друге 16, а од треће 24 и тако што од шта накупило се на сваком свештенику по велика гомила новаца, које неки нијесу му никако одједно платити. Ако му је који од њих све очистио, дао му је своју нову синђелију, а стару му избуцао.

Сиромашни свештеници, таслицански и пријеполски, који му не имадоше одма платити, сазва их све један дан у манастир Св. Тројицу, на броју 12, и посла момке те му набраше бремене штапа и донесоше фалаке,* па их изведе пред цркву, а он сједе на сточић и запали дебелу чибучину, па нареди да све један по другог бије. Иза тога их све метне у гвожђа и тури на ђубре (гној) међу коње, да паре ноге неколико дана, и послије баци на њи анатему и афоризму (проклетство и извржење од свештенства), а њиове енорије даде онима који су му исплатили, да му по њима сабирају све приходе. Од народа узимље воитиј (помоћ), од најубогије сирота по 12 гроша, од средњије кућа 25—50 гроша, а од прве руке 50—150 гроша. Још сувише, од мртвије који су им помрли психомиридију (душевни дио), а то је подушје, и за ово оће од најубогије 25—50 гроша, а од средњије и могућије 50—150 гроша. Људи се јадни плачу и кукајући говоре: „Какви су ово јади — дај димницу годишњу, дај некакву проклету филотиму, па најпослије дај за мртве што су помрли некакве араче, та нијесмо их ми побили, па да давамо за њих крвнину.”

Он је повео са собом Али-пашина¹² каваза Арнаута зликовца, па кои му побјегне, а он ти натури за њим каваза с тојагом да га испребија.

Што потврђује игумане, узимље им од 6—10 000 гроша. Узео је за једну цркву, што је освјештао, 100 дуката. Попи некакве просте чобане и пропале трговце, неучене и недостојне, и узимље им за рукоположење од 60—80 дуката, а толико исто продаје им и парохије. Не знам, што ће најпослије и од нас бити!

Пошто владика Аксентије пребере сву епархију, и након цијеле године дана дође у Мостар пун пара, одма разашаље дарове по могућијем кућама, онијем кои ће му давати парусије: некоме дуванску ћесу, некоме лулу, некоме кројанице, бурмути-

* То су Турци узели од грчкога — *фаланге*, које по србски значи: путила.

¹² Али-паша Ризванбеговић Сточанин, херцеговачки везир.

це итд. И тада ти зађе по Мостару те у свакој кући свети водицу, те и од тога накупи прилично новаца.

Имали смо ми и трећег друга, старог Ананију Периновића, те ти сад владика одма привати нас ефимере, и стане искати од нас филотиму на сваку кућу по 5 гроша, што на 800 грађанскије и сељанскије кућа чини 4 000 гроша; годишњи батик 700 гроша, а још је било и од вјенчаница 300 —еле, у све, да му дамо 5 000 гроша. Ми му кажемо да немамо никако толику гомилу пара дати; он одговори љутито:

„Моја је жена епархија, и зато су све моје енорије, а да чији су, бре,* манастири већ опет моји? И док није била друга, одма ми донесите 5 000 гроша, нећу вам мање ни цигле једне паре узети, па ћемо послје за ваш одлазак разговарати, јер ви нијесте до сад ни били свештеници, ваља вас изнова калуђерити, Грка сам ја** и архијереј канонички, из Велике цркве, бре, а нијесам чупави србски калуђер као ви.”

Тај исти дан зајмимо и саставимо паре, те му платимо. Тако исто је прошао с њима и о. Мелетије Плавша. Послје иза тога зовне нас и каже нам:

Без мога питања, да немате ни у чију кућу отићи, па ни у саму варош, док не кажете у кога и зашто иђете; да немате никога опојат ни укупат док ми не плати моју психомиридију, од најмање сироте иштем 30—50 гроша; кад сам овђе, ја ћу свакога вјенчавати,** од сваког младожење иштем дукат и баклаву (слатку питу), од невјесте бошчалук (преобуку). Задушнице на гробју, вино од пивница и јаја пред Васкрсење, то је све моје, од тога ви умите руке.

Била су масла на болеснијем 5 гроша, и кад би чуо да изашто узимљемо паре, била би му мука, колико да му се тегли здрави зуб из главе; зато ми нијесмо смјели казивати да зову за масла, већ да се на прешу ко исповиди или крсти дијете. Кад би се и то десило, питао би ко је то, па би узео тефтер док би га нашао, и ако би му и одашта био дужан, не би дао у онога отићи док му не би најприје платио; а не би за то хајо што ће умријет без исповиједи и без крштења, као глува душа.

Био је с прва мостарски народ заслијепио с његовијем фарисејством, али пошто виђоше ненасићено његово среброљубство, а за највише што глоби и узнемирава сиромашне мртве, на њега им оладни срце и од њега окренуше главе. Ово је било 1839. године, и кад види да су Мостарани противни његову насилију, строго запријети нама свјештеницима, ако не одржимо и не испунимо његове наредбе, да ће нам бити у зао час, а он се спреми и отиће у Таслицанску митрополију, да тамо живи, и

* Турски — бре, грчки — море, славенски — уроде, а србски — лудове.

** Он је вазда говорио: ми и наше.

*** Ово му није испало за руком, јер у 10 година само је вјенчао четверицу, зашто младожење нијесу шћеле никако да их он вјенчава.

сједио је тамо до 1843. године, а после додао је два протосинђела, те их слао да му сабирају приходе по епархији.

У ово вријеме његова бављења у Таслици, писао нам је преко своје протосинђела у два пута, два молбена писма, да му из љубави зајмимо, о. Серафим и ја, једанпут 3 000 гроша, а други пут 3 000, а толико исто и о. Мелетије Плавша, обећавајући да ће нам свијем вратити. Ми нијесмо смјели ино учинити, него опремисмо му новце. За ово нам је послје писао, намјесто поштеног враћања, да се ми сами наплаћујемо од психомиридија. И ово нам је сублизу код њега пропало, јер одакле ће се наплатити од сиромашније мртварина.

Он је у 10 година свога стања у Херцеговини три пут обишао сву епархију, иштући све једнако, као и прве године своју помоћ, и тако је 1842. године опет започео из Таслице други пут, водећи са собом зле Турке, који су везали, пењали и пребијали свештенике и народ, док је опет стигао у Мостар, 1843. године. Одкако је дошао, док је отишао из Херцеговине, ја сам му по морање у својем опанцима писао сва писма, и преводио му патријаршеске епистолије са грчкога на српски језик, зато ме је мало другчијем оком гледао нег о. Серафима, а у злобном срцу обоицу нас је једнако држао, и настојао да нас два и оца Мелетија у љубави раскине и растави, што је чинио међу осталијем калуђерима и поповима, али код нас троице узалуд се трудио.

Пошто сад владика дође с пута, одма се опет наћера на нас двоицу, те ти у једну суботу заиште у зајам 3—4000 гроша, а ми му упријеко одговоримо да нам није још ни прве вратио, него да прве плати, па да се по друге поврати. Он се разљути, и тај исти час дозове клисару (црковњака), те му наручи да му у воштаници начини једну дугачку и дебелу свијећу од 3 оке воска, коју да држимо у рукама по реду, један дан о. Серафим, а ја други дан, на колу на сред цркве, окренувши се к њему и његову столу, преко све јутрење, литургије и вечерње. Овај исти дан, пошто је ова иста свијећа донешена у цркву, ми двојица не шћесмо ни ићи у цркву, а народ, видећи да нас нема у цркви, многи од првије људи сврате се у владике и питају га какав је узрок да нас двојице нема у цркви, а он им рекне: „Зовите их ви па их питајте.“ Тада нас одазову те уљегнемо међу њих у владичину одају, и казасмо им све редом како је и шта је било. Тада рекне владика:

— Погледајте на своје црне капе, и на косе и на браде, то су ви закони и правила, јер сте ви црнокапе сви мои момци под мојом власти, и штогођ наредим, треба оно да чините и да вршите своју дужност.

Ми обоица одговоримо:

— Што смо досад могли, слушали смо, чинили услуге и изпуњавали дужности, а од сад овђе више не можемо никако нити ћемо, већ ићемо обоица заједно у м. Житомислић, и ту ћемо радити, молити се Богу и чамити док и смрт за врат.

Чујући ово, Мостарци замоле владику, говорећи му:

— Господине! молимо те свиколици да нам оставите ова два свештеника на миру, и кад им иште срце, нек иду заједно у наш м. Житомислић; истина, Бог зна, ми њих нерадо одпуштамо, јер их не можемо прегорети ни заборавити, — итд. Чујући владика да нас наши мостарани лијепо окитише, повуче се и укроти, те нам рекне:

— Ово је сад љето, и ја полазим на војску с Али-пашом на Граово, да се бијемо с црногорскијем владиком, зато се устрпите још до прољећа, док се и ја у томе промислим, какву ћемо приличну двоицу наћи на ваше мјесто, јер није свака за Мостара.

Народни прости људи, држећи његове ласкаве ријечи за истину, гракну сви у једно грло:

— Духовници, молимо вас, немојте сад ићи у манастир, биће вријеме и од тога, останите опет за сад овђе.

Ми, не могући народу на жао учинити, сагнемо раменима и пристанемо на њиову молбу.

Владика се спреми и оде с Али-пашом на војску на Гранчарево, у Корјениће према Граову, и ту су били до мртве јесени. Пошто се у Мостар вратио, никад није хтио с нама двоицом проговорити, све смо с њиме служили заједно, читали и канонархисали му; његова писма и друге наредбе свршавали смо преко његовије чибукчија и кафечија, а кад би га питали да некуд иђемо, мануо би главом да иђемо. Владика је пред Васкрсење подкријући писао и наредио у Таслицу, те му дођу на Свијетлу суботу два попа таслицанска, и он одма у вечер, на вечери, нареди млађему попу Николи Кувели, те је поповао и у јутру на Томину неђељу служио божествену службу; а владика иза еванђелија у своме столу потегне написану синђелију и прочита на глас пред народом, у којој изјави да је продао сву мостарску енорију кир попу Јову Шилку, и кир попу Николи Кувели, и кир попу Петру Чокорилу¹³ (бившем тада нашем другу), и да му њи тројица имају поштено плаћати: батик, мирију и конаке од свију кућа, вјенчанице, психомиридије и остали годишњи сав архијерејски приход, а он нами двоици не проговори црне ни бијеле ријечи, колико да нијесмо ни живи били. Народ оста зачуђен и озлојеђен, и одма послје цркве наврви се пуна митрополија народа, свате се с владиком, говорећи му: „Зашто си ти то сам без нас учинио, та ово је овђе херцеговачка престоница, па и ми смо први људи; ваљало би да ми избирамо свештенике, с којим ћемо мирно живјети, као и с овим што смо били мирни,” итд.

Владици је овђе насуто подоста праха у нос и букњала му је глава, али се опет није дао, већ је на нас износио свакојаке измишљотине, које нијесу имале основа. Најпосље народ га за-

¹³ Петар, у калуђерству назван Прокопије, аутор Љетописа Херцеговине.

молијо да нас пушти, да иђемо слободно и заједно у Житомислиће, али он никако није нам дао заједно, но да о. Серафим иде у Житомислиће, а ја да иђем у мој манастир Завалу, да нам се може једном по једном на само лакше осветити. Људи видећи да не могу код њега ништа свршити, разиђу се озлојеђени својем кућама.

Сјутри дан стигне прешна књига Али-паши Ризванбеговићу од његова сина миралаја¹⁴ из Таслице, кои је тада заповједао источном Херцеговином, и он пише своме оцу како је владика на силу дигнуо два попа из Таслице и одазвао их у Мостар; народ плаче да им је црква затворена, већ да се одма попови поврате на своје мјесто. Исти час Али-паша одазове владикку у полачу и запријети му да има одма ове попове вратити у Таслицу, да не стои црква затворена. Владици се сад изнова забукти глава.

Тада бијаше у Мостару неки Јован Анђелопул Грк,¹⁵ зет Јосифа владике, кои је са својом женом и дјецом у митрополији заједно стајао с истијем шуром и управљао епархијом 20 година. Пошто се је обогатијо и покуповао куће, дућане и винограде, пресели се, пред полазком Јосифа владике у Цариград, у своје куће и постане први трговац у Мостару, али до мало поклекне у имању, те прилијепи се Али-паши, и био му је у вијећу писар на србском језику све док је Али-паша погинуо у Бањој Луци.¹⁶

Владика, кад се вратио од Али-паше смућен, дозове себи на вечеру овога Јована Анђелопула, кога у овом ноћном вијећу замоли да он као први човјек склони народ одма сутра да нас умоле да ми двојица опет останемо на своме мјесту у Мостару, само с тијем додатком да држимо пред њим лампаду у цркви, сваки по три пута, и то као за педепсу, што га испрва нисмо слушали. Док је Јован ујутру сишао у дућан, уснут је сазвао све првјенце и предложијо им владичину намјеру. Они то једва прије и дочекају и одма између њих долете неколико к нама, молећи да ми останемо опет по владичину начину и хоћењу. О. Серафим рекне им:

— Е, добро, ми ћемо испунити народу жељу и држати по трипут ону велику свијећу, али упамтите, док је држимо само по трипут, држаћемо је после вазда док је он на епархији, јер то он оће само да намами и увуче.

Тако је послјије и било, и држали смо је све док је отишао с епархије. Ми пристанемо и останемо, а она два свештеника исти дан отиђу у Таслицу.

¹⁴ Мисли на *Зулфикар-бега* или *Нафиз-пашу*, који је био миралај (пучковник). О њему види биљешке бр. 26 и 47, уз *Љетопис Херцеговине*.

¹⁵ О *Јовану Анђелопулу* се чешће говори у дјелима П. Чокорила и Ј. Памучине.

¹⁶ О смрти Али-паше Ризванбеговића види биљешку бр. 42, уз *Љетопис Херцеговине*.

У истој години владика се окуми с Јованом и буде му вјенчани кум сину Анђелаћу, а тако му је и послѣје био крштени кум првому ђетету. Владика је около свадбе и крштења потрошио више од 15 000 гроша, а у таквоме весељу зајмио је Јовану 30 000. Сад владика Аксентије, имајући заплеће од Јована код Али-паше, отиде и по трећи пут с гавазима по епархији да сабира филотиму: овда је чинио страшно насиље, глобио, и робио, и пребијао свештенство и народ, по манастирима пограбио неке љепше утвари и закладе; од људи кои му нијесу имали платити, пограбио им је из кућа: пушке велике и мале, ножеве, токе, доламе, женске хаљине, котлове, сѧне, таве и кантаре. Једанпут у Требињу и у Попову, која му села нијесу имала платити, затворио им је цркве и донио у Мостар од 9 цркава 9 кључа, док су послѣ саставили паре те откупили своје кључе. Може се казати с једном ријечи да је тада у свакоме пиштало материно млијеко, јер је сваки дан све то више пакостнији излазио, и овако је све бивало до 1847. године. И он је већ сад мислио да се је испео на врх своје залудне славе, али исте (1847) стигне га несрећа; јер међу њим и његовијем кумом Јованом пукне смрдљиви чвор и заподадере се страшна свадња, а то је било зато: наш стари Јосиф владика, Јованов шура, о коме смо говорили у „Србско-далматинском магазину“ за годину 1848, од стране 177—180, како га је Григорије* патријарх још год. 1836. премјестио с херцеговачке епархије на димитријадску (володску) у Тесалији, по наговору књаза Милоша Обреновића, а послѣје за неку уроту против Велике цркве, исти Григорије патријарх прогнао је у заточење 6 митрополита, свакога штокуд, а истог Јосифа у Свету Атонску Гору. Али послѣје, пошто се је промијенио Григорије, а постао Антим (Цвјетко) патријарх, опет је све ове митрополите повратио из њиова заточења у Цариград, и дао им свакоме штође епархије, а Јосифу Охрид, престол светог Теофилакта; но Јосиф за његово и његовије људи рђаво поступање и владање није ни ту пуно времена пробавио, ишћера га и оћера у Цариград. Јосиф је био премјештен на 3 епархије; по канону цариградске патријаршије, није могао узети четврту епархију, колико што ни човјек православни не може узети 4 жене, а на прву епархију (ђе га оће) може се и више пута повратити.

Сад Јосиф пане у чајање, неимајући куд-камо, пише молбена писма своме староме пријатељу Али-паши Ризванбеговићу, да му поможе у невољи, а тако пише и свом зету Јовану, да настоји колико је више могуће код Али-паше и код народа, па да се опет поврати у Херцеговину. У том је Јован одма Али-пашу

* Овога је султан свргнуо с патријаршеске столице, по наговору Викторије, краљице инглеске, за узрок што је писао посланицу на Јонске острове против неке јереси, која се била увукла од некије протестаната; али сад год. 1867. опет од Синода изабран исти Григорије за василенског патријарха, од султана помилован, што је на правди страдао.

окренуо за собом и подпирио жижке међу народом, да вичу на зулуме владике Аксентија. То народ једва прије и дочека и почме викат на владику иза свега гласа, говорећи Али-паши да од Косова (битке косовске) оваки створ на двије ноге није прешао у Херцеговину, као овај Аксентије. Пошто је владика то разумио, одма је полетио по епархији, те су му игумани, свештеници и кнезови притиснули печате на његово писмо управљено на патријарха, које је кријући послао из Мостара у Цариград, али то дозна Али-паша, те брже боље натуријо татара, кои писмо достигне и кријући врати га Али-паши. Тада одма Али-паша с Јованом на исти начин тајно покупе све оне печате по епархији и пошаљу их за Јосифа владику у Цариград.

Владика Аксентије, пошто ово разумије, немајући куд-камо, прибави к себи о. Серафима и загрли га као највећег пријатеља, поради да се свјетује с њим, и тако један дан дозове к себи у митрополију све првјенце мостарске, извади 6 комада царскије фермана и везирскије бурунтија и каже им:

— Ове ми је сенете (тврђаве) дао мој злосретни раскум Јован Анђелопул, проклети Грк,* које је био Јосиф, његов шура, добавио за своју корист, кадгоћ оће, да може с њима промјењиват манастирске игумане, прве дизат, па им узети глобу, а новијем опет продавати игуманства; и штогоћ сам учинио зла манастирима, свештенству и народу, а занавише вашијем духовницима: Серафиму и Јоаникију, све је то било из Јованове главе, кои те је на то намећао. Ево од сад неће тога бивати.

Тада потегне оне тврђаве, те их избуца и на мале комадиће истиринта, па их тури у ватру те се спапуњају.

Иза тога до 3—4 дана, што је било 7. јан. 1848. године на Сабор св. Јована Крститеља, на само Јованово крсно име, и другије кршњака, што их има у Мостару преко 140 кућа, сакупи се силни народ у цркви и около цркве, а владика Аксентије одслужи божествену службу, па иза еванђелија изађе на двери, држећи у рукама ужежене трикире и дикире, и ту страшно прокуне свога кума Јована са свом његовом кућом и радњом. Овда му Јован одговори:

— Све си ти то учинио, и свему си томе крив, и удри сад гаси ватру сламом.

И одма Јован отолен изиђе из цркве и полети плачући к Али-паши, на сараје, казавши му преко плача како је владика неки дан подерао царске фермане и везирске бујрунтије, и како га је данас на његово крсно име у цркви пред народом проклео. Ту га Али-паша утјеша:

— Не бој се, Јоване, не слуша Бог онакове помаљенике, а проклећемо и ми њега и још га прогнат у заточење, и одма ћу

* Кад је био у љубави с Јованом, све је говорио: ми Грци, а проклети Србљи, а пошто се свадио с Јованом, говорио је: ми једни Србљи, а проклети Грци.

сад писат у девлет (правитељство), да умоли цар патрику да дигне из Херцеговине Аксентија митрополита, који је усмрдио сву Херцеговину, а на његово мјесто да пошаље нашег старог Јосифа митрополита.

Тако је Али-паша и учинио. Па иза тога, 17. јан. у свануће, пошаље Али-паша својеручно писмо на србском језику владици у митрополију, у коме му пише овако:

„Од мене Галип непобједимог Али-паше Ризванбеговића везира херцеговачког, теби митрополиту Аксентије, а потоме одма се спреми, узми твоје момке и коње па хајде јаши у манастир Житомишлић чека те мој Туран-ага на хаџинској софи,* који ће те пратити до манастира, и подај му оно 100 дуката које си узео у Црквицама за ону цркву, па да се врате паре оној фукари (сиромасима), и тамо сједи у манастиру док дође мени одговор из Стамбола, а што буде око тебе трошка, плати све игуману Мелентију, и да си здраво.”

Тад се владика препане, бојећи се да га Али-паша не мушкета за царске фермане и везирске бујрунтије, што их је подерао и обезчестио, те ти одма дозове к себи нас двојицу, и стане нам хучући преко плача говорити:

— Брате господине Серафиме, ја сам се од страха изгубио, већ молим те хајде са мном у м. Житомишлиће, да ме ти и г. Мелетије разговарате за неколико дана, а ти брате кир Јоаникије, молим те, препиши све покућство, па ми пошаљи наслов у манастир, и узми ову ћесу у којој је 1001 дукат и однеси је у твоју ћелију, а остале су ми бијеле паре пребројене, можеш их и ти опет преброити, и пуна су ова два ковчега (показујући ми руком на њи), и ево узми кључе од њи, и дај ми напиши признаницу да су ове паре код тебе, и нека на њој посвједочи г. Серафим, па ако би ме из манастира послали другијем путем жива у Цариград а да се не вратим у Мостар, онда одклен и по коме ти пошаљем исту признаницу, ономе ћеш све моје ствари и паре предати у руке.

Док сам ја написао признаницу, у томе су већ били и коњи приправљени, те одма узјашу на њи, и о. Серафим одпрати га у м. Житомишлић, и тамо се је с њим бавио до Чисте сриједе, па се је већ тада вратио у Мостар. Али-паша писао је султану да је Аксентије владика поасио (побијеснио), те је подерао фермане и бујрунтије и обезчестио царске и везирске образе и сувише проклео Јована Анђелопула са свом кућом, да је у томе главодужан, па га је зато прогнао у м. Житомишлић. Ово је султан доставио патријарху, и наредио му да свакако дигне с епархије Аксентија, а на његово мјесто опет да пошаље Јосифа.

* На крај Мостара, од јужне стране, на путу житомишлићком, начињено издигнуто четвороугло мјесто, ће клањају турски хаџије (поклоници) кад полазе на ћабу.

То тако патријарх и учини: Аксентија определијели на епархију велеску, а Јосифа у Херцеговину.

Иза тога, на Цвијети, стигне писмо од патријарха Антима Аксентију владики у м. Житомишлић, а тако исто из девлета Али-паши да се има Аксентије одма вратит у Мостар и ту да чека ексарха, кои ће доћи по њ да га води. И тако се врати Аксентије у Мостар лицем на Велики понеђељник. Потом је већ и ексарх јеромонах Константин стигао у Мостар на Свијетлу сриједу, кои је имао наредбу од патријарха да владика служи божествену службу, да благослови народ и да се опрости са сваким, и у исто вријеме да дигне проклетство с Јована, па да и њему опрости. То је Аксентије и учинио на Томину неђељу; иза еванђелија је опростио свакоме и од свакога искао опроштење, а тако је опростио и Јовану. А у исти час ексарх је из архијерејског пријестола прочитао народу патријаршеску саборну посланицу на грчком језику, а ја сам опет исту прочитао србски, у којој је доказано да Велика црква премјешта Аксентија митрополита на велеску епархију, а у Херцеговину опет убрзо долази стари Јосиф, кога познајете. Тада се Аксентије опреми и пође с ексархом из Мостара 27. апр. 1848. године, оћера пара и свога покућства 15 товара у Велес. Овај није много година провео ни у Велесу, већ је дигнут и отлен; и кад је започела бугарска распра с фанаријотима, онда је и Аксентије у Цариграду пребјегао на бугарску страну, к Илариону, бугарскоме владици. Софроније патријарх ову обоицу прогна у заточење, Илариона даље у исток, а Аксентија на једно мјесто у исти Цариград, гдје разболи се на смрт. Тад му је патријарх више пута из синода слао митрополите, те су га савјетовали да се покаје и помири с Великом црквом, он им најпослије одговори да он с фанаријотима овога свијета нема мира, већ да ће се он с патријархом судити пред Христом, на другом причествију за бугарску ствар. И тако се сконча у почетку 1867. године.

По варошима се крију и до данас хришћанске ђевојке као и турске, и зато су се у Мостару по кућама наређивале исповиједи; а тако су се све по кућама и ћеца крштавала, вјенчавали се, помени за умрле на трећој и седмој вечери читали се, и зато смо ја и о. Серафим имали доста труда, док смо све ово окренули да се у цркви свршује у своје прописано вријеме. О. Серафим описао је свој манастир Житомишлић и напечатао чланак у „Србско-далматинском магазину“ за г. 1846.¹⁷ Пошто је тај чланак у „Магазину“ из књигопечатње дошао, његови пријатељи радо су га читали и похваљивали, говорећи: „да и ово нешто лијепо видимо од нашега духовника Серафима.“ Он им је смијући се одговарао:

¹⁷ С[ерафим] Ш[олаја]: *Манастирѣ Житомишлиће у Херцеговини или задужбина Милорадовића, Србско-далматински магазин, Задар, 1846, стр. 134—145.*

— Ја нијесам ово написао да се покажем србски списатељ, но само зато да пробудим мога друга Памучину, нек му се услади, па да се лати српа и жање по Херцеговини народно цвијеће, јер жатва убо многа за њега, а дјелателеј же мало.

И од то доба заиста ме је пробудијо, те сам све оне моје чланке трудећи се састављао, и у „Србско-далматинскијем магазинима” напечатао.

Пошто је већ био Аксентије отишао, онда о. Серафим стане мени говорити:

— Брате, једна биједа скиде се с врата, а ево друга, гора и тежа оће да се натовари, стари и презадужени Јосиф већ долази. Ко ће сад с њиме теглити праћу и тргати пређу? Истина, ваља му по првome обичају дати подобну филотиму, па иза тога одма дај да му се молимо, нек нас пушти да идемо у м. Житомишлић. Он није злопамтило као Аксентије, мислим да ћемо му се умолити, а ево имамо по нешто пара, што смо од свога залoгаја уштедили, па да одма приметимо једну предуготовничку духовну школицу за 10—12 ђака, кои по 3 године учили би, и у манастиру има вазда прилично жита, а као поповски синови могли би се од куће одијевати и ранити. А ето ти имаш све разредне славенске и грчке књиге, па ти да им предаваш за сад што је најпотребније, и онда би свештенству отвориле се очи, те би у народу истребљавали залудна вјеровања, док би Бог у напријед и боље дао, а и пријатељи помогли, те би се ова учионица распространила. Тад би се пресјекао пут онијим простијем чобанетинама и глупијем задртинама, да се више онаки не попе да кваре народ. Ако ли Јосиф владика не дат буде нам отићи у Житомишлиће, а оно, брате, већ ја губим свако уздање за наше мирно живљење под старост.

Јосифу владици у Цариграду од штошта натоварили су 600 000 гроша дуга, и није имао су чим платити путнога трошка, док му није Али-паша послао тамо 50 000 гроша, те тако изненада буши у Мостар 19. јул. исте године 1848. Док је дошао и мало одпочинуо, одма је пошао по мостарскијем кућама и светијо водице по правome обичају, и ту је саставијо прилично новаца, за тим одма натовари се на нас 3 свештеника, и узме од нас филотимае више већ је икад Аксентија узео, но само што се могло лакше с Јосифом говорити, и кад би се разљутијо, одма би се повратијо, јер није био злопамтљив као онај. Кад смо Јосифу предали паре, онда ја и о. Серафим предложимо му нашу намјеру да иђемо у Житомишлиће. Он нам одговори:

— Из Мостара нећете изићи никуд док сам ја у Херцеговини, то извадите из главе.

Јосиф је од 1848. до 1852. обишао двапут своју епархију Аксентијевим трагом, и од манастира, свештенства и народа изграбијо силне новце, али опет није могао свога великога дуга облакшати, јер му је у Цариграду расла све лихва на лихву на 100

греша 18 на годину. Серафим, изгубивши надање на одлазак у м. Житомишлиће, обузму га мисли, омрзне му се и ови свијет, те тако обдан и обноћ највише је молио Богу. Мелетије Плавша, настојатељ житомишлићки оболи у манастиру, отеку му ноге, и након 4 мјесеца од исте болести умре, 4. јануара 1853. год. Владика пошаље од своје стране о. Серафима и 4 из Мостара надзиратеља манастирска, кои му препишу све имање и уповаљу га у манастиру више олтара. Сад о. Серафим врати се у Мостар пун жалости за својем отечествеником и врлијем пријатељом, и на прољеће, у мају мјесецу, породи му се у тијелу некакав потрес, стане му тутњети у ушима и клоне му десна рука, с којом није могао ложице к устима донијети, ни узети пера близу два мјесеца дана. Онда се препане од смрти и похити те оне своје новце тајно подијели по црквама и сиротама, које је вазда штедијо за своју старост и корист народу, говорећи:

— Волим их за живота својом руком подијелити, нег да их после моје смрти грабе недостојне шаке.

Тада је подијелијо око 30 000 гроша, а оставијо је код себе само од 5—6 000 гроша као за упока. Истога љета, од мјесеца јулија престане му у ушима она тутњавина и побоље утврди му се десна рука: ја сам му говоријо да отиђе на киселу воду, да се прочисти, па посље да метне појавице, да би му извадиле неколико труле крви. Он ми на то одговоријо:

— Како сам за се познао, нијесам брата нигда никакове љекарије пијо, нити сам пуштао крви, па нећу ни сад по старост, баш што Бог да.

Мјесеца окт. први дан у четвртак, умре један хришћанин, кому је требало служити засобице четрдесницу, и о. Серафим узме прву чреду, те започне своју седмицу у четвртак на Покров, а тако је и сјутриј дан у петак служио божествену, али на освит суботе, кад је мислијо устајат да очисти ћелинско правило, да се приготови за службу, изненада удари га притисак смртне капље у сву лијеву страну, одма изгуби вид и зажме очи, а завалијо је и језиком, да му се врло мало могло разумјети. Ја упут добавим два најбоља лијечника војничка, кои су му трипут пуштавали крв и настојали да му поврате живот, али све је било узалуд, јер 4. октов. у неђељу, на три сата пред ноћ, пресели се у вјечност! Сјутри дан, у понеђељник, скупе се сви хришћани мостарски, владика и свештеници кои смо се онда десили, такођер и сви чиновници из аустринског консулата, спроведемо га у цркву са освјетљеном парадом, и ту га опоимо по обреду монашеском; народ је преко свега опијела плакао и уздисао за својем добријем духовником Серафимом. Овај смо га дан сахранили у гроб према олтару с лијеве стране мостарске цркве. Народ му је посље до неколико мјесеца лијепо оклопијо гроб, метнута је једна плоча по свему гробу, а друга плоча му над главом, посред сриједе ове плоче изрезан је крст са овим надписом: **І. В. Ц. І.— М. А. Р. Б. (мјесто, лобноје, рај бист).**

Около крста на плочи лијепо минејски написан је овај надпис:

Эдѣ лежитъ рабъ Божій Иеромонахъ Серафимъ Шолая, рожденъ во Далмацин отъ православныхъ родителя въ лѣто отъ Христа 1800. Бывшій причетникъ Монастыря Житомишлића; священодѣйствио во мостарской церкви, непре мѣно 26. лѣта; поживе всѣхъ лѣтъ 53. преставися въ лѣто 1853. Мѣца Октовріа 4. день.

Подаждь ему Господи вѣчную память ѿ блаженный покой.

У најкраћем саставку, ево сврших животопис мог незаборављеног друга, покојног отца Серафима Шолаје. Бог му душу простијо!